

Q.N.Liferenko

**MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ
TƏHLİLİ**

Bakı - 2010

Kitab Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İqtisadi təhlil və audit» kafedrasının əməkdaşları dos. Namazova Cəmilə Bayramalı qızı və dos. Kazımov Rahib Nadir oğlu tərəfindən rus dilindən tərcümə olunmuşdur:

Tərcümənin redaktoru: dos. Namazova C.B.

**Liferenko Q.N. Müəssisənin maliyyə təhlili.
Bakı: «İqtisad Universiteti» Nəşriyyatı, 2010.**

© Лиференко Г.Н., 2005

© Издательство «ЭКЗАМЕН», 2005

©«İqtisad Universiteti», 2010

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	5
I Fəsil. Maliyyə təhlilinin nəzəri əsasları.....	8
1.1. İqtisadiyyatın hazırkı inkişafında maliyyə təhlilinin rolu, yeri və onun iqtisadi təhlillə qarşılıqlı əlaqəsi.....	8
1.2. Ölkənin maliyyə sisteminin strukturu və maliyyə münasibətlərinin obyektləri.....	14
1.3. Maliyyə münasibətlərinin obyektləri.....	15
1.4. Maliyyə təhlilinin informasiya təminatı.....	17
1.5. Maliyyə təhlilinin metodu.....	20
1.6. Özünü yoxlamaq üçün test.....	21
1.7. Qlossari.....	22
II Fəsil. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili.....	24
2.1. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlilinin əsas vəzifələri.....	24
2.2. Mənfəətin formalaşdırılmasına əsaslanan təsərrüfat mexanizmi modeli.....	25
2.3. Müəssisənin vergi ödənişləri: vergilər və onların funksiyaları	28
2.4. Xalis mənfəətin istifadə istiqamətləri	42
2.5. Müəssisənin gəlirliyinin təhlili. Təhlilin üfiqi təhlil metodundan istifadə etməklə mənfəətin formalaşması və bölüşdürülməsinin ümumi qiymətləndirilməsi	43
2.6. Məhsul satışından əldə olunan mənfəət göstəricisinin milli təhlili.....	45
2.7. Rentabelliyyənin əsas göstəricisinin hesablanması və təhlili.....	47
2.8. Özünü yoxlamaq üçün test	49
2.9. Qlossari	51
2.10. Praktiki iş. Tapşırığın yerinə yetirilməsi	53
III Fəsil. Müəssisə əmlakının dəyər strukturlarının təhlili...	56
3.1. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin rolu və onun əmlakının dəyər strukturunun təhlilinin vəzifələri.....	56
3.2. Müəssisənin kapital anlayışı, kapitalın növləri.....	57
3.2.1. Müəssisənin əsas kapitalı	60
3.2.2. Müəssisənin dövriyyə kapitalı. Onun məzmunu və tərkibi.....	67

3.3. Əmlakın dəyər strukturunun təhlili	69
3.3.1. Dövriyyə vəsaitlərinin təhlili.....	76
3.3.2. Debitor borclarının təhlili	77
3.3.3. Özünü yoxlama üçün testlər	82
3.4. Qlossari	84

IV Fəsil. Əmlakın formalaşması mənbələrinin dinamikası və strukturunun təhlili	86
4.1. Mühasibat balansı	86
4.2. Müəssisənin maliyyə resursları və onun mənbələri.....	90
4.3. Əmlakın formalaşması mənbələrinin dinamikası və strukturunun təhlili.....	91
4.4. Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu və hərəkətinin təhlili.....	93
4.4.1. Dövriyyə vəsaitlərinin yaranma mənbələri	94
4.5. Kreditor borclarının təhlili.....	96
4.6. Debitor və kreditor borclarının müqayisəli təhlili.....	97
4.7. Özünü yoxlamaq üçün testlər	99
4.8. Praktiki iş.....	100
4.9. Qlossari	102

V Fəsil. Müəssisənin ödəmə və kredit ödəmə qabiliyyəti məlumatları üzrə maliyyə vəziyyətinin və maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi	104
5.1. Mühasibat balansı məlumatlarına əsasən maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	104
5.2. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili.....	107
5.3. Maliyyə əmsallarından istifadə etməklə müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili.....	112
5.4. Müəssisənin kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi	116
5.5. Maliyyə təhlili nəticələrinin ümumi qiymətləndirilməsi.....	122
5.6. Təkrar üçün suallar	125
5.7. Özünü yoxlamaq üçün testlər	126
5.8. Praktiki iş	129
5.9. Qlossari	130
Ədəbiyyat.....	132

GİRİŞ

Bazara keçid gənc mütəxəssislərin hazırlanması sahəsində qarşıya yeni vəzifələr qoyur. İqtisadi təhlilin yeni konsepsiyasına müxtəlif müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyə təhlilinin nəzəri əsasları anlayışı məhdud olaraq daxildir.

İqtisadiyyatın yenidən formalaşması, yəni müəssisənin yeni iqtisadi idarəetmə mexanizminə keçməsi, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün çevik yanaşma metodlarının hazırlanmasını tələb edir. Qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq təhlil retrospektiv, perspektiv ola bilər, həmçinin müəssisənin mövcud maliyyə vəziyyəti və onun fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirə bilər. Təhlildən müəssisə təərəfindən həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyətinin daxili ehtiyatlarının aşkara çıxarılması, investisiya siyasətinin istiqamətlərinin seçilməsi kreditödəmək qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, eləcə də bütövlükdə müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin və onun ayrı-ayrı sahələrinin proqnozlaşdırılması məqsədlə tətbiq oluna bilər. Bu, maliyyə təhlilinin təşkilatın hazırkı və gələcək inkişafının iqtisadi istiqamətlərini müəyyən etmək imkanı verən metodoloji və metodik əsaslarının istifadəsi əhəmiyyətini əks etdirir. Dərs vəsaitinin əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- müəssisənin idarə olunması sistemində maliyyə təhlilinin yeri və rolunun qiymətləndirilməsi, bu sahədə yeni nəzəri konsepsiyaların müəyyən edilməsi və başa düşülməsi;
- maliyyə təhlilinə metodologiya və metodiki yanaşmaların öyrənilməsi, hesablaşma, analitik və tədqiqat işləri üzrə yeniliklərin əldə olunması;
- obyektiv iqtisadi qanunların və subyektiv xarakterli amillərin təsiri nəzərə alınmaqla alternativ qərar variantlarının seçilməsi;
- müasir plan, mühasibat və statistik hesabatlarla orientir etmək qabiliyyəti.

Bu, tələbələrdə analitik təfəkkürün, optimal idarəçilik qərarların işlənməsi və əsaslandırılmasında analitik üsullardan istifadə etmə vərdişlərinin formalaşmasına imkan verəcəkdir.

Dərs vəsaiti beş bölmədən ibarət olub bir-biri ilə məsələnin nəzəri qoyuluşu ilə, mühasibat hesabatı əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin məntiqi şərhilə bağlıdır.

Birinci bölmədə iqtisadiyyatın müasir inkişafında maliyyə təhlilinin rolu və yeri, onun iqtisadi təhlillə qarşılıqlı əlaqəsi; təhlilin məqsədi və vəzifələri; iqtisadi və maliyyə təhlilinin formalaşmasının ümumi sxemi; ayrı-ayrı blok-bölmələrin qısa xarakteristikası; müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin ardıcılığı və əsas məzmununu əks etdirən blok-sxemin Rusiyanın maliyyə sisteminin quruluşu və maliyyə münasibətlərinin obyektləri; ölkənin federal büdcəsinin formalaşdırılmasında istehsal müəssisəsinin rolu və onun bölüşdürülməsinin əsas istiqamətlərinin maliyyə təhlilinin aparılması üçün iqtisadi informasiyalar; normativ-təlimat, plan-proqnoz, hesabat, sorğu-analitik informasiyalar; maliyyə təhlilinin metodları şərh olunmuşdur.

İkinci bölmədə müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası, mənfəətin formalaşdırılmasına əsaslanan təsərrüfat mexanizmi modeli; müəssisənin vergi ödəmələri, vergilər və onların funksiyaları, vergi sistemi anlayışı, müəssisədən tutulan vergi və yığımların siyahısı; balans mənfəətinin şaquli-üfiqi təhlili; məhsul satışından əldə olunan mənfəətin amillilə təhlili; xalis mənfəətin formalaşması bölüşdürülməsi; yığım və sosial sferilir fonduna yönəldilən vəsait; rentabellik göstəricilərin hesablanması və təhlili məsələləri nəzərdən keçirilir.

Üçüncü bölmədə müəssisənin kapital və onun strukturu və müəssisə əmlakının dəyər strukturunun təhlili metodik verilir ki, bunlar da, öz növbəsində, aşağıdakıların həyata keçirilməsinə imkan verir:

- müəssisənin əmlakının toplanılmasında ayrı-ayrı struktur elementlərinin rolunu qiymətləndirmək;

- maliyyə vəsaitlərinin qeyri-dövriyyə və ya dövriyyə aktivlərinə yönəldilməsi istiqamətini müəyyən etmək və həmin vəsait qoyuluşunun məqsəduyğunluğunu qiymətləndirmək;
- debitor borcların təhlilini aparmaq və onların azalması üçün tədbirlər işləyib hazırlamaq;
- əmlakin formalaşdırılması mənbələrinin dinamikasının və quruluşunun təhlilinə həsr edilməsidir.

Dördüncü bölmə və aşağıdakı məsələlərin müzakirəsi nəzərdən keçirilmişdir: təhlil informasiya bazası; məsələsinin balansı və maliyyə nəticələri haqqında hesabat; müəssisənin aktivləri və onların yaranma mənbələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə; müəssisələrin xəndər maliyyələşmə mənbələrindən asılılığının təhlili, xüsusi və cəlb edilmiş kapitalın strukturunun, onun təsərrüfat dövriyyəsində istifadəsinin kredit borclarının təhlili, kreditor və debitor borclarının müqayisəli təhlili.

Beşinci bölmədə müəssisənin ödəmə və kredit ödəmə qabiliyyəti maliyyə sabitliyi anlayışı və onların təhlili metodikası verilmişdir. Təhlil mühasibat balansının məlumatlarına əsasən, onun likvidik və hesablaşma əmsallarına görə aparılır. Müəssisənin maliyyə göstəricilərinin seçilməsilə analitik cədvəllərin tərtib edilməsini və müəssisənin maliyyə mexanizminin, onun operativ, investisiiv fəaliyyəti üçün maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi prosesini də özündə birləşdirən vəziyyətinin ümumi qiymətləndirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət verilir.

Dərsliyin hər bir bölməsi, məlumatların məqsəduyğunluğu və mövcudluğundan asılı olaraq təfəsilatı ilə verilmiş müstəqil bölmələrdən ibarətdir. Bu zaman hər bir bölmədə öyrənilən problemin nəzəri aspekti və təhlilinə dair misallar verilmişdir. Hər bir bölmənin sonunda özünü yoxlama üçün suallar, testlər və sərbəst iş üçün tapşırıqlar, glossari verilmişdir.

Dərs vəsaiti ali peşə təhlili üçün dövlət təhsil standartlarında nəzərdə tutulmuş «İqtisadi və maliyyə təhlili» fənni üzrə müəllifin oxuduğu mühazirələr əsasında tərtib edilmişdir və müəssisələrdə maliyyə təhlilinin əsaslarını əks etdirmək məqsədi daşıyır.

I FƏSİL. MALİYYƏ TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. İqtisadiyyatın hazırkı inkişafında maliyyə təhlilinin rolu və yeri, onun iqtisadi təhlillə qarşılıqlı əlaqəsi

Geniş mənada təhlil dedikdə tamın tərkib hissələrinə ayrılması, onların bütün əlaqə və asılılıqların müxtəlifliyinin öyrənilməsinə əsaslanan predmet, ətraf mühitin dərk edilməsi üsulu başa düşülür.

İqtisadi təhlil iqtisadi hadisələrin abstrakt-məntiqi araşdırılması metoduna aiddir. Nəzəri iqtisadi təhlil makrosəviyyədə (dövlət iqtisadiyyatı) və mikrosəviyyədə (konkret müəssisə) iqtisadi hadisə və prosesləri öyrənir ki, bu fəsildə məhz həmin məsələlərə həsr edilmişdir.

Bu sahədə aktiv fəaliyyət göstərən və onun inkişafına böyük töhfələrini verən iqtisadçı-alimlərdən A.D.Şeremet, S.B.Barnqolts, V.F.Paliy, Q.M.Tatsiya, V.İ.Starjev, R.S.Sayfulin, Q.V.Savitskaya, V.V.Kovalev və b.-nin adlarını çəkmək olar. İqtisadi təhlil inkişafı boyu, hər şeydən öncə, elmin nəzəri məsələlərinin işlənilib hazırlanmasında kifayət qədər böyük tarixə malikdir. Hazırkı dövrdə toplanan nəzəri biliklərin praktiki istifadəsi sahəsində təkrar qiymətləndirmə və inkişaf prosesi müşahidə olunur.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Rusiya iqtisadiyyatının yenidən qurulmasını müəssisələrində aparılan analitik işlər əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirildi.

İstehsal vasitələrin üzərində ictimai, mahiyyətə isə dövlət mülkiyyətinin vacibliyini, planlaşdırmanın direktiv xarakterini, inkişaf strategiyasının seçilməsində müəssisənin olmamasını, mərkəzləşdirilmiş qiymət əmələgəlmə sistemini və sənayenin əsasən ekstensiv inkişafını xarakterizə edən mərkəzləşdirilmiş

planlaşdırma və bölgü sistemi şəraitində təhlilə analitik işlər təsdiq olunmuş hesabat formaları üzrə müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün istiqaməti üzrə illik hesabatların tərtib olunması ilə yekunlaşırdı. Təhsilin əsas məqsədi plandan kənarlaşmaların müəyyən edilməsi və istehsal daxili ehtiyatların istifadəsi üzrə tövsiyələrin işlənib hazırlanmasıdır.

İslahatlar iqtisadiyyatın müasir inkişafının əsas ilkin şərtlərini müəyyən etmişdir:

- Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi.
- İdarəetmənin desentralizasiyası.
- İdarəetmənin iqtisadi prinsipləri, daha doğrusu, sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca olaraq bazarın tələbatına, maksimum mənfəət əldə edilməsinə və şəxsi təşəbbüsə oriyentasiyası.

- Müəssisənin planlaşdırma, resurs təminatı, məhsulların satışı qiymətin qoyulmasında, rəqabət mübarizəsi strategiyasının seçilməsində, texniki və metodik təhlilin yaranmalarının seçilməsində müstəqil hərəkət etməsi.

Şəxsi biznesin, sahibkarlığın inkişafı, istehsalçının müstəqilliyi üçün imkanların qanuni şəkildə təmin edilməsi bugünkü gündə gözlənilən nəticəni vermədi.

Hüquqi əsaslara malik əlverişli mənfəət təsiri malik faktorlar sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- Mülkiyyət icarə münasibətlərində dəyişiklik.
- İnflyasiya (xammal, material, yanacaq, enerjidaşıyıcıları, nəqliyyat xidməti, həmçinin müəssisənin məhsul və xidmətlərinin qiymətində nəzərəcarpacaq dərəcədə bərabər artım).
- Yüksək bank faiz dərəcəsi və kredit vermədə ciddi şərtlər;
- Vergi sisteminin dərəcəsi təkmil olmaması;
- Müəssisənin aşağı ödəmə qabiliyyəti və qarşılıqlı ödəmələr, həmçinin bir çox digər faktorlar.

Sadalanan bu amillərə baxmayaraq mərkəzləşdirilmiş idarəetmənin rolunun kəskin şəkildə aşağı düşməsi və dövlətin dəstəyinin minimal səviyyəyə enməsinə baxmayaraq, müəssisələr iqtisadi islahatlar dövründə ilk dəfə olaraq öz müstəqilliklərini

və işlərin nəticələrinə məsuliyyət hiss etməyə başladı. Bu dövrdə kapital bazasının meydana gəlməsi, beynəlxalq bazara çıxış imkanlarının yaranması, ölkənin bank sistemində mühüm dərəcədə dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Biznesin təşkili və həyata keçirilməsinin yenidən şərtləri müəssisədən, prinsip etibarilə təsərrüfatçılığın başqa üsullarını tətbiq etməyi, eləcə də idarəetmənin əsas funksiyalarının, o cümlədən, təhlilin mahiyyətinə və məzmununa baxışların dəyişilməsini tələb edirdi.

İdarəetmənin əsas funksiyası kimi, təhlil informasiyalarının yığılması, işlənməsi, dərk edilməsi, qərarların elmi əsaslandırılması, strateji və faktiki qəbul edilmə, eləcə də təmizlənməsini təmin edir. Biznes təhlilinə ehtiyac daha da artmış və müəssisənin idarə edilməsində öz yerini tapmaqdadır. 1-ci sxemdə istehsal təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətin biznes-təhlilinin məntiqi strukturu verilmişdir.

Sxem müstəqil, lakin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan iki hissədən ibarət metodikanı əks etdirir: təsərrüfat daxili istehsal və maliyyə təhlili o, həm özünün tərkib elementləri, həm də xarici mühit (amillər) arasında çoxsaylı qarşılıqlı əlaqələrinə görə mürəkkəb sistemdir.

Maliyyə təhlilinin metodikası üç qarşılıqlı əlaqəli blokdan ibarətdir:

- Maliyyə nəticələrinin təhlili.
- Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili.
- Maliyyə təhlilinin təhlilinin nəticələrinin ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilməsi, eləcə də idarəetmənin əsas funksiyalarının, o cümlədən, təhlilin mahiyyətinə və məzmununa baxışların dəyişilməsini təhlilə bölməsi müəssisənin özü üçün bir qədər şərtidir, belə ki, daxili təhlil xarici təhlilinin davamı kimi hesab edilə bilər və ya əksinə. Hər iki təhlil, ilk növbədə, mühasibat hesabına əsaslanır.

Maliyyə təhlili – müəssisənin onun maliyyə mexanizminin, operativ və intensiv fəaliyyəti üçün maliyyə ehtiyatlarının yaradılması və istifadəsi prosesinin dərk edilməsi metodu kimi şirkətin biznes-proseslərin ümumi tədqiqinin bir hissəsidir. Bu gün mühüm və kifayət qədər müstəqil əhəmiyyət kəsb edir.

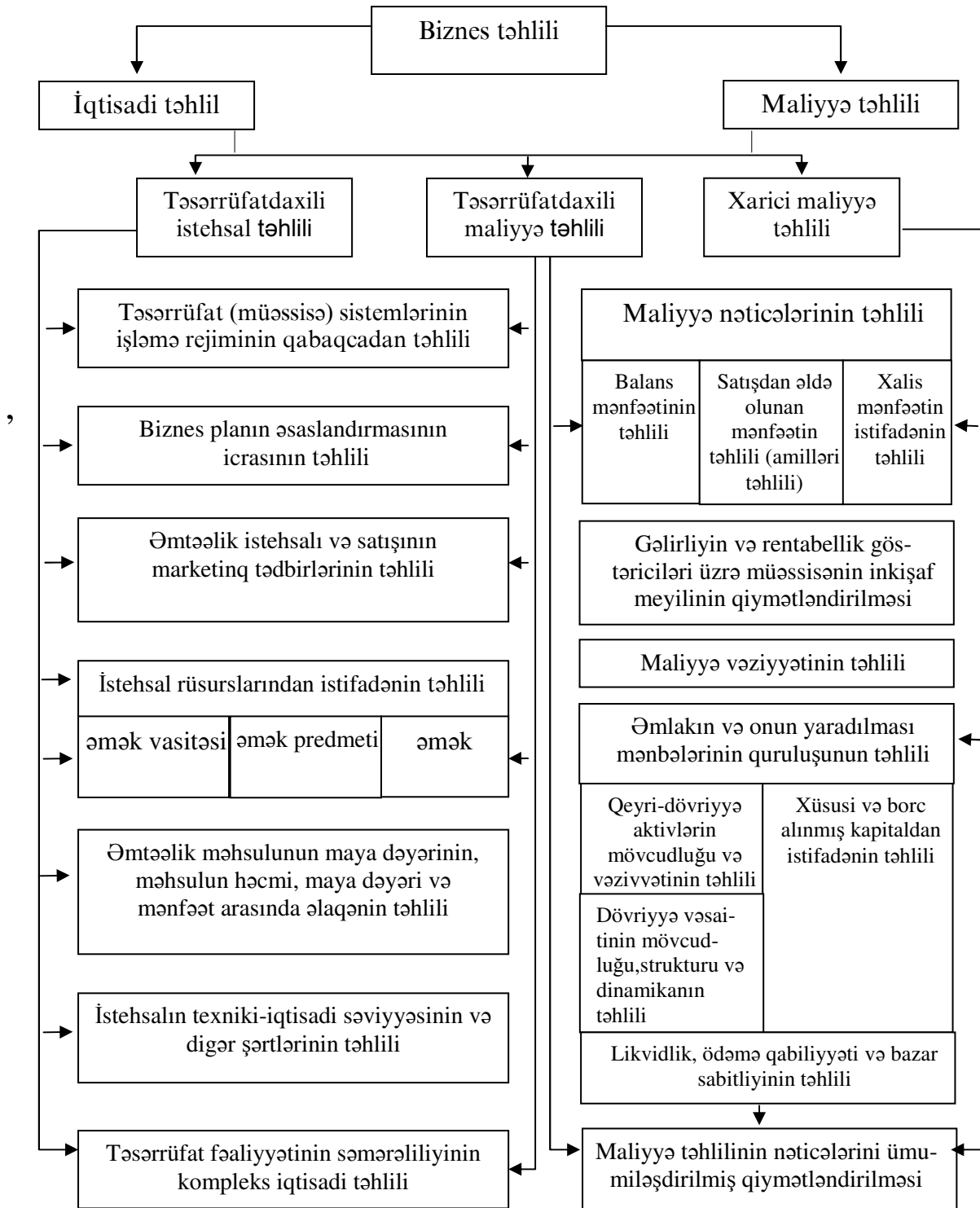
Bu, hər şeydən əvvəl, müəssisələrin real olaraq pul dövriyyəsinin idarə edilməsi, bu da böhran vəziyyətinin yaranması ehtimalını qabaqcadan görməyə və istifadəsi imkanı verir. Maliyyə resurslarının yaradılması və istifadəsi imkanı ilə əlaqədardır ki, maliyyə hesabatı istifadəçilərinin miqyasının (müəssisənin tərəfdaşları, törəmə müəssisə və filialları, banklar və digər investisiya institutları, vergi xidməti və sığorta təşkilatları, müəssisənin heyəti və rəhbərliyi, nəhayət, büdcə və qeyri-büdcə fondlarının yaradılması üzrə dövlət artması da bu prosesə stimül verdi.

Maliyyə təhlilinin öyrənilməsinin məqsədi – valyuta-maliyyə, texniki-iqtisadi və tədqiqat xarakterli kompleks hesablarının həyata keçirilməsi bacarığının əldə olunması üçün nəzəri və metodiki üsullara, eləcə də metodlara yiyələnməkdir.

Maliyyə təhlilinin daha ətraflı xarakteristikası 2-ci sxemdə göstərilmişdir.

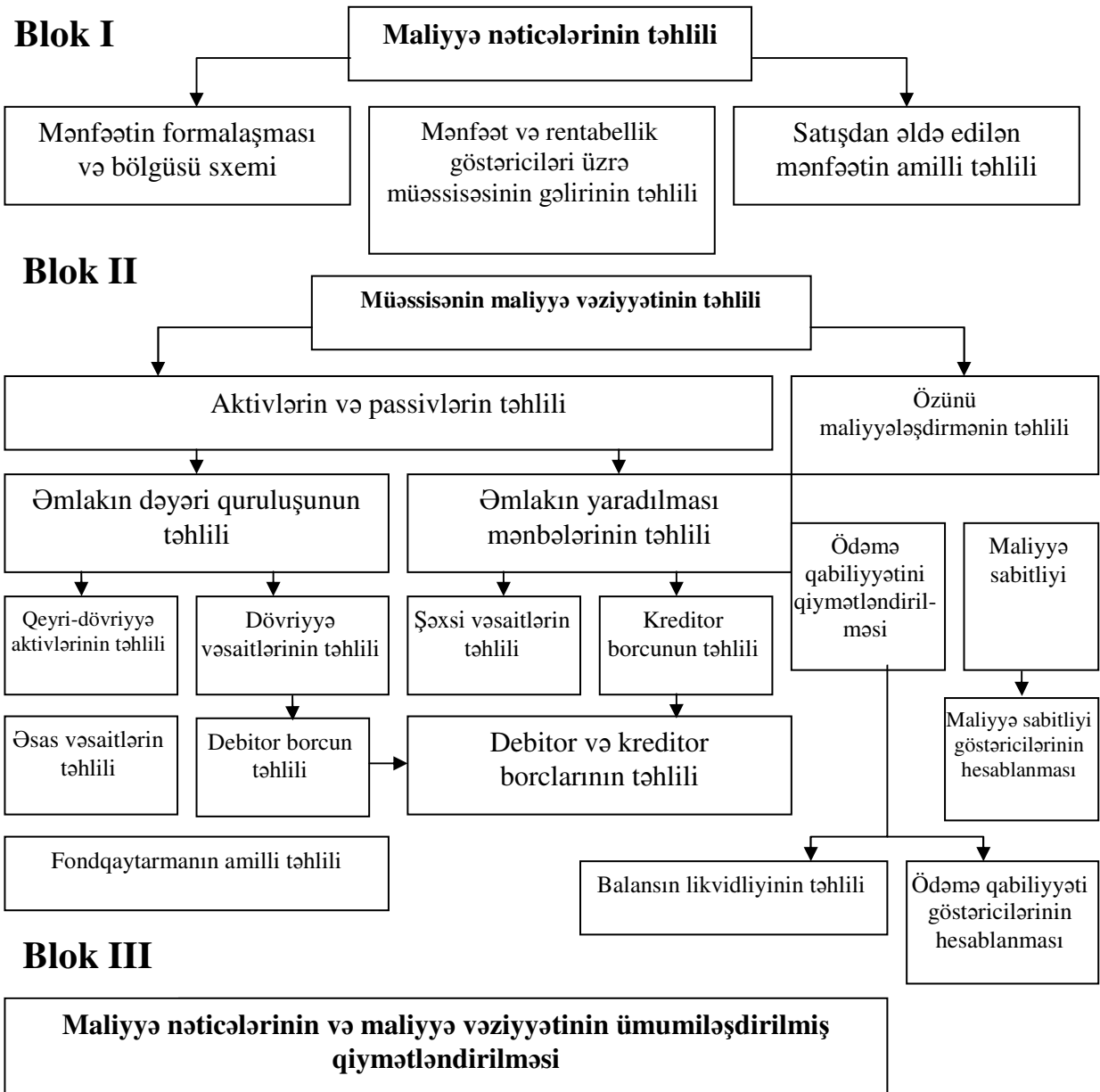
Sxem 1

Biznes təhlilinin əsas tərtib elementləri və məzmunu

Sxem 2

Müəssisəsinin maliyyə vəziyyətinin təhlili

1.2.Ölkənin maliyyə sisteminin strukturu və maliyyə münasibətlərinin obyektı

Maliyyə – istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti prosesi zamanı meydana gələn iqtisadi subyektin pul münasibətləri sistemidir.

və ya

Maliyyə – təsərrüfatçılıq subyektinin və dövlət maliyyə vəsaiti fondlarının yaradılması və onların təkrar istehsal məqsədilə istifadəsi stimullaşdırılma və tələbatının ödənilməsi prosesi zamanı meydana çıxan pul münasibətlərinin məcmusudur.

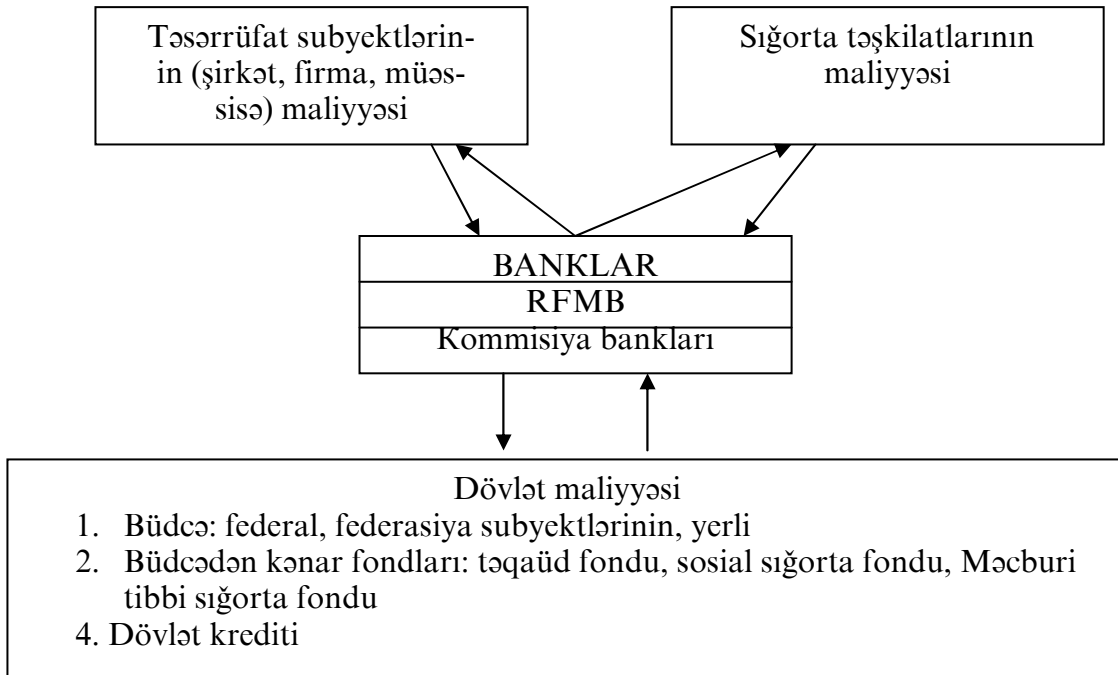
Tərifə əsasən maliyyənin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək lazımdır:

- Dövlətin maliyyə vəsaiti
- Müəyyən sahəyə aid maliyyə vəsaiti
- Kredit və pul dövranı
- Sığorra
- Qiymətli kağızlar bazarı

Ölkənin maliyyə sisteminin sadələşdirilmiş strukturu 3-cü sxemdə təsvir edilmişdir.

Sxem 3

Ölkənin maliyyə sisteminin strukturu

1.3. Maliyyə münasibətlərinin obyektləri

Əsas obyektlər və onların maliyyə münasibətlərinin nəzmununu nəzərdən keçirək:

1. Xammal, material, yarım-fabrikatların tədarükü, malların satışı, xidmətlərin göstərilməsi və s. üzrə təsərrüfat subyektləri arasında münasibət. Müəssisə, eyni zamanda, həm məhsul tədarükçüsü, həm də xammal material ehtiyatlarının alıcısıdır.

Pul münasibətlərinin miqyası və xarakteri bir çox amillərdən asılıdır:

- Fəaliyyətin miqyası və investisiyaların həcmi
- Xərclərin strukturu və pul dövriyyəsinin daimiyyəti;
- Qiymət səviyyəsi
- Sahə xüsusiyyəti və s.

Bütün bunlar kontragentlər arasındakı təsərrüfat müqavilələrinə əks olunur. Maliyyə iqtisadiyyatın elementi kimi, maliyyə ehtiyatlarının yaradılması və bölüşdürülməsi ilə əlaqədar olmaqla istehsal prosesinə və onun nəticələrinə xüsusi təsir imkana

malikdir. Maliyyə ehtiyatları borc və cəlb olunmuş vəsaitin hesabına yaradılır.

Maliyyə ehtiyatları – pul vəsaitin dövriyyədən çıxarılmaq (mobilizasiya) və ya dövriyyəyə əlavə cəlbədmə (immobilizasiya) qabiliyyətinə malik məqsədli məcmusudur.

2. Aşağıdakı bank xidmətləri üçün hesablamalar üzrə bank sistemi ilə münasibət:

- Kredit alınması və qaytarılması;
- Valyuta alışı və satışı;
- Pul vəsaitlərinin cari və kapital xərclərə avans edilməsi üçün sonradan saxlanılması və yığılması;
- Nağdsız və nağd-pul hesablaşmaları üzrə kassa əməliyyatları (ölkə daxilində və onun xaricində pul dövriyyəsinin təşkili);
- İnvestisiya fəaliyyəti.

3. Kommersiya və maliyyə risklərinin sığortalanması ilə əlaqədar sığorta şirkətləri və təşkilatları ilə münasibət.

Sığorta – ziyanla nəticələnən hallara görə pul itgisi ödəyən xüsusi müəssisəyə mütəmadi ödənişlərin edilməsi yolu ilə mümkün ziyanın maliyyə təminatıdır.

Sığorta şirkətinin fondu böyük həcmdə vəsait toplayır, həmçinin ölkədə baş verən iqtisadi proseslərə mühüm təsir göstərmək imkanına malik olur. Rusiya Federasiyasında (Qərbdə olduğu kimi) monopoliyadan çıxmaq meylli əsas götürülür ki, bu zaman sığorta şirkətləri dövlət strukturlarına aid olmur.

4. Filial və törəmə müəssisələri ilə münasibət.

5. Əməkhaqqlarının, dividendlərin ödənilməsi, əməyin stimullaşdırılması məsələləri üzrə müəssisəsinin işçi heyəti ilə münasibət. Bu sfera nağd pul axınını təmin edir və onların dövriyyəyə buraxılması üçün əsas kanal hesab olunur.

6. İnvestisiyanın yerləşdirilməsi özəlləşdirmə ilə əlaqədar investisiya institutları ilə münasibət.

7. Vergilərin və digər ödənişlər üzrə vergi xidməti ilə münasibətlər.

8. Auditor firmaları ilə münasibətlər

9. Büdcə və büdcədən kənar fondlarla münasibətlər. Büdcə və digər mərkəzləşdirilmiş fondların əsas hissəsi müəssisələrin vəsaitləri hesabına yaranır.

Dövlət maliyyəsi ümumi dövlət və sosial tələbatının təmin edilməsi məqsədilə dövlət orqanları tərəfindən idarə olunan pul fondlarının məcmusudur (gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi əsaslı vasitəsi hesab olunur).

Yuxarıda sadalanan bütün münasibət növləri üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, onlar pul formasında ifadə olunur və təsərrüfatçılıq subyektinin (şirkətin, firmanın, müəssisənin) pul vəsaitlərinin ödənilməsi və daxil olmasını əks etdirir.

1-ci şəkildə federal büdcənin bölüşdürülməsi istiqaməti göstərilmişdir.

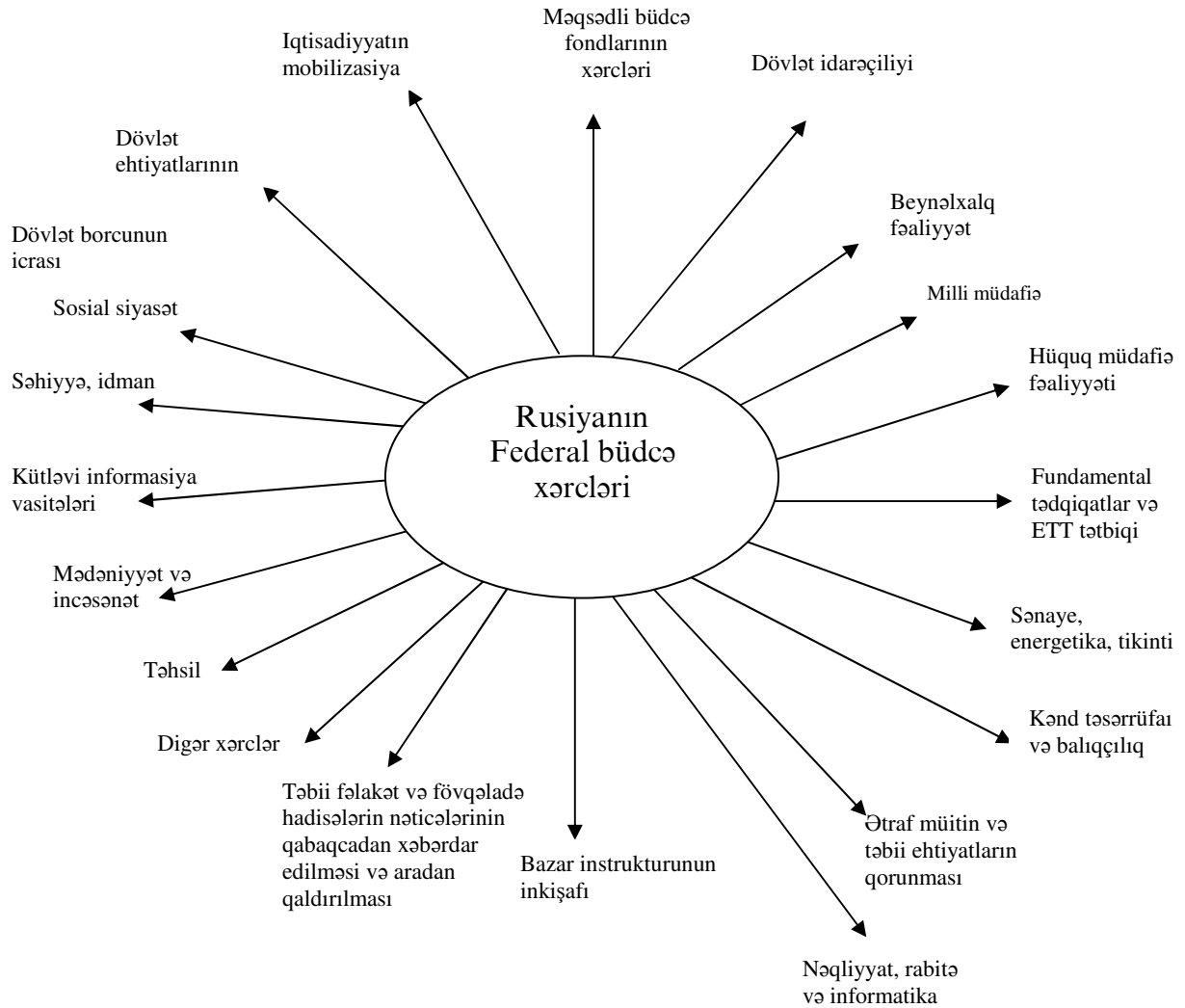
1.4. Maliyyə təhlilinin informasiya təminatı

Maliyyə təhlilinin aparılması üçün geniş həcmdə iqtisadi informasiyalardan olunur ki, bura aşağıdakılar aiddir:

- Normativ və təminat: mülki məcəllə, vergi məcəlləsi, federal qanunlar, prezident fərmanları, Rusiya Federasiyası hökumətinin qərar və sərəncamları, dövlət orqanlarının normativ sənədləri (Rusiya Maliyyə Nazirliyi, Rusiya Mərkəzi Bankı, İqtisadi İnkişaf və Ticarət Nazirliyi, Qiymətli Kağızlar bazarı üzrə Federal Komissiya və s.).

- Plan – proqnoz: büdcə layihələri. Kurs məzənnələri MDB valyutaları və qiymətli kağızlar bazarı haqda Konyunkturasi məlumat, Biznes-arayışlar və Auditor firmalarının yekun rəyləri. Trast və investisiya şirkətlərinin sorğu və proqnoz modelləri. Investisiyanın planlaşdırılması üçün müəssisənin xüsusi hesablamaları. Perspektiv və biznes – planlar, Investisiya layihələrinin

səmərəliliyinə dair hesablamalar. Hesabat və statistik məlumatların müvafiq formaları.

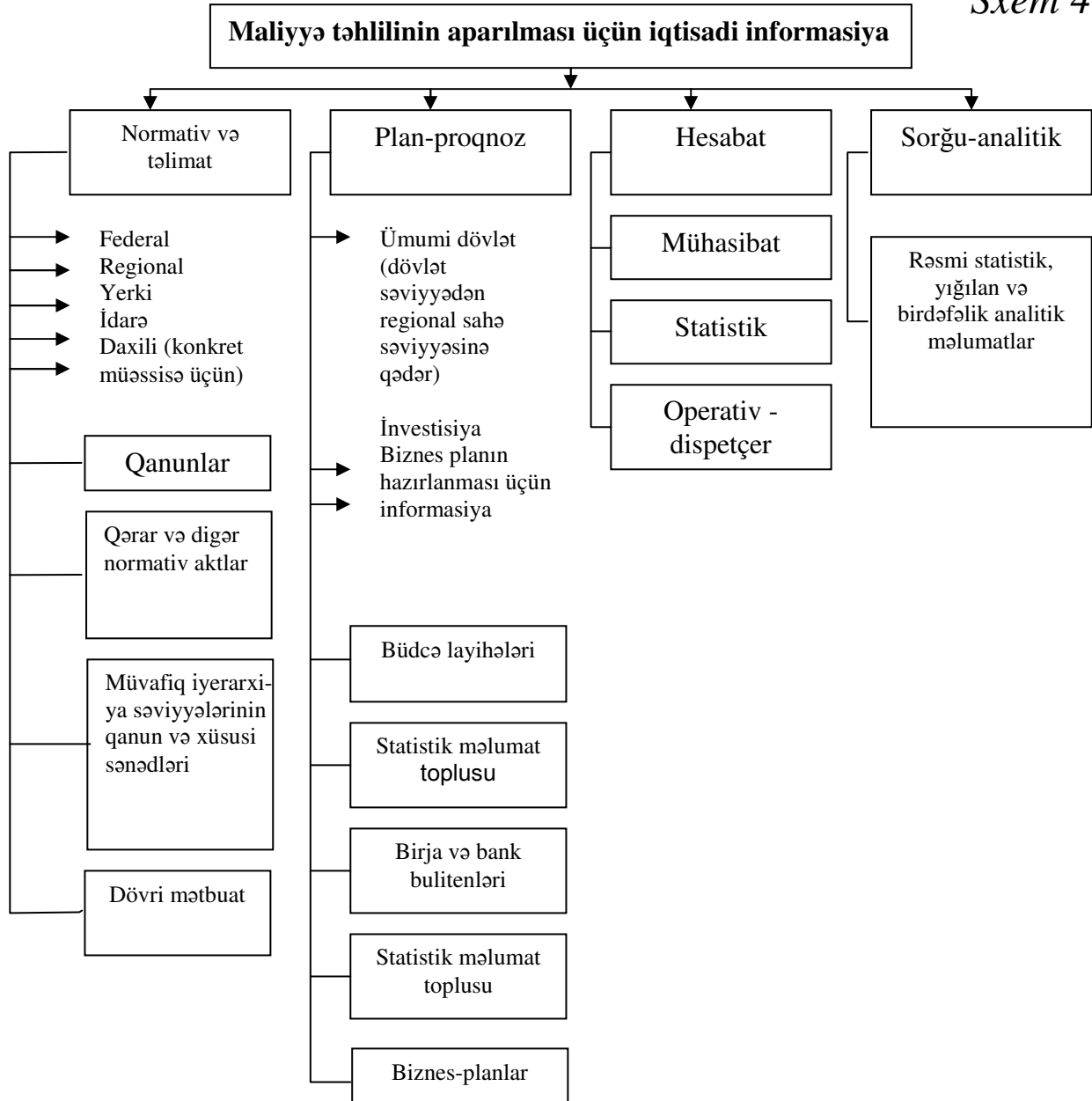

Şəkil -1 – *Federal büdcə xərcləri (əsas istiqamətləri).*

- Hesabat: rəsmi mühasibat hesabatının müvafiq formaları:
  - Mühasibat balansı (forma № 1);
  - Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat (forma № 2);
  - Kapitalın dəyişməsi haqqında hesabat (forma № 3);
  - Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat (forma № 4);
  - Mühasibat balansına əlavə (forma № 5);

Maliyyə təhlilinin aparılmasında istifadə edilən informasiya növləri

Sxem 4

İzahedici qeyd, həmçinin federal qanunlara müvafiq olaraq məcburi auditə aid edildiyi təqdirdə müəssisənin mühasibat hesabatının doğruluğunu təsdiq edən auditor rəyi.

- Müəssisə tərəfindən hazırlanan operativ informasiyanın sənədi daşıyıcı formaları. Statistik hesabat formaları. Bütün növ hesabat məlumatları toplusu.

- Analitik sorğu: ümum – iqtisad yönü rəsmi statistika. Müəssisənin daxili və xarici hesabatı. Biznes-arayışlar, yığın-

caqların protokolları, əmrlər, müqavilələr, qeyri-rəsmi məlumatlar. Təhlil üçün istifadə olunan məlumatlar doğru, obyektiv, müqayisə olunan, konkret olmalıdır.

1.5.Maliyyə təhlilinin metodları

Maliyyə təhlilinin məqsədi şirkətin maliyyə vəziyyətini gəlirlər və itkilər, aktivlər və passivlərin strukturunda, deditor və kreditorlarla hesablaşmalarda dəyişiklikləri xarakterizə edən lazımi həcmdə məlumat parametrlərinin əldə edilməsidir. Təhlil retrospektiv, perspektiv ola bilər, bugünkü günün vəziyyətini əks etdirə bilər.

Təhlil məqsədlərinə müəssisənin təşkilati, informasiya texniki və metodiki imkanları əsasında mümkün olan müəyyən qarşılıqlı əlaqəli icrası həlli nəticəsində nail olunur.

Maliyyə təhlilinin təcrübəsi ümumi şəkildə qəbul edilmiş 4 metoda bölünür.

1. Üfiqi (zaman) – hesabat maliyyə göstəricilərinin planı və ya ötən dövrün (bazis) göstəriciləri ilə müqayisəsi.

2. Şaquli (struktur) – hesabatının hər bir maddəsinin bütövlükdə nəticəyə təsirini müəyyən etməklə yekun maliyyə göstəricilərinin strukturunun təyin edilməsi. Məsələn, şirkətin əmlakında dövriyyədən kənar aktivlərin xüsusi çəkisinin təyin edilməsi. Bu, həmin müəssisənin fond tutumunun qiymətləndirilməsinə imkan verir.

3. Trend – bir neçə dövrə hesabatın hər bir göstəricisinin müqayisəsi və trendin müəyyən edilməsi, daha doğrusu, təsadüfi təsirlərdən azad edilmiş göstəricinin dinamikasının əsas meyilinin təyin edilməsi. Məsələn, bir neçə il üçün «A» məhsulunun satış dinamikasının sabit olaraq artım terminin aşağı düşməsinə göstərir. Bu da, öz növbəsində, istehsalı şirkət tərəfindən tədricən dayandırılması tövsiyə olunan məhsulun həyat dövriyyəsinin yekun fazası barədə nəticə çıxartmağa imkan verir. Trend vasitəsilə gələcək üçün göstəricinin mümkün əhəmiyyəti mey-

dana çıxır. Beləliklə, bu metoddan pespektiv və proqnoz təhlildə istifadə oluna bilər.

4. Müqayisəli (məkan) – hesabat göstəricilərinin müqayisəsi:

* planla;

* orta sahə səviyyəsi ilə;

* rəqibin göstəriciləri ilə;

* orta ümumi ayrı-ayrı bölmələrinin iqtisadi göstəricilərlə;

* öz arasında şirkətin göstəriciləri ilə;

* iqtisadi modellə.

5. Nisbi göstəricilərin (əmsalların) təhlili – hesabat məlumatlarının nisbətinin hesablanması, göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsi. Mütləq göstəricilər araşdırılan hadisələri və prosesləri tam xarakterizə etmir, daha dəqiq desək, lazımi qədər müqayisə bazasına malik olmadığı üçün nisbi göstəricilərdən istifadə edilir. Həmin göstəricilər əmsal və ya indekslərdə hesablanır.

6. Amilli – yekun (ümumiləşdirilmiş) göstəricilərə ayrı-ayrı amillərin (səbəbləri) təsirinin həm birbaşa (nəticə göstəricisinin tərkib elementlərinə bölünməsi), həm də ayrı-ayrı elementlərin ümumi nəticə göstəricisində birləşməsini xarakterizə edən əks təhlil ola bilər.

Təhlilin sadalanan formaları əsas bazası, ilk növbədə, mühasibat uçotunun və hesabatın göstəricilərindən ibarət olan maliyyə hesabatlarının analitik baxımdan oxunmasına şərait yaradır.

Sadalanan təhlil metodlarından başqa statistik, iqtisadi-riyazi və digər metodlardan da istifadə edilir.

1.6. Özünü yoxlama sualları

1. Maliyyə təhlili nədir?

a) predmetin, halın vahid şəkildə, onun hissələri ilə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsindən ibarət olan elmi-tədqiqat metodu;

b) şirkətin maliyyə mexanizminin, onun operativ və investisiya fəaliyyəti üçün maliyyə ehtiyatlarının yaradılması və istifadəsi prosesinin dərk edilməsi metodu.

2. Maliyyə təhlilinin rolu nədən ibarətdir:

a) mühasibat hesabatının oxunması və meydana çıxan dəyişiklərin qiymətləndirilməsinə imkan verir;

b) pul dövriyyəsini idarə edir, maliyyə ehtiyatlarını formalaşdırır və istifadə edir, şirkətin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirir, böhran vəziyyəti və müflisləşmə riskini əvvəlcədən görməyə imkan verir.

3. “Maliyyə” – onun:

a) iqtisadi subyektin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti prosesi zamanı meydana çıxan pul münasibəti sistemidir;

b) istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edilən pul vəsaiti məcmusudur.

4. Mühasibat hesabatına hansı məlumat aiddir?

a) bazar konyukturası;

b) biznes-plan;

c) auditor firmasının rəyi;

d) kapitalın dəyişikliyi haqda məlumatlar;

e) pul vəsaitlərinin hərəkəti haqda hesabat.

5. Təhlilin trend metodu :

a) göstəricilərin amilli təhlilin aparılmasına;

b) göstəricilərin dinamikasının əsas meylini müəyyən etməyə;

c) müqayisəli təhlilin həyata keçirilməsinə imkan verir.

6. Təsərrüfatçılıq subyektin bankla maliyyə münasibətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

a) kredit alınması və ödənilməsi;

b) investisiya qoyuluşu ilə əlaqədar münasibət;

c) vergi və ödəniş şəklində pul vəsaitinin daxil olması.

1.7. Qlossari

Balans – şirkətin vəsaitlərinin (aktiv) tərkibi, dəyər qiymətləndirilməsi və onların ödəmə mənbələri (passiv) haqda məlumatları özündə əks etdirən əsas kompleks mühasibat uçotu sənədidir.

Bank krediti – təsərrüfat subyektinə və digər borc alana borc pul şəklində verilən kredit.

Dövlət maliyyəsi – dövlət və sosial tələbatın ödənilməsi məqsədilə dövlət orqanları tərəfindən idarə olunan pul fondlarının məcmusu.

Dövlət krediti – müvəqqəti olaraq sərbəst pul dövriyyəsinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının sərəncamına verilməsi və onların dövlət xərclərinin ödənilməsində istifadəsi ilə əlaqədar olaraq, dövlətlə fiziki və hüquqi şəxslər arasında yaranan pul münasibətləri.

Büdcə gəlirləri – ölkənin büdcə fondunun yaradılması ilə əlaqədar meydana çıxan, hüquqi və fiziki şəxslərlə iqtisadi əlaqələr, hüquqi və fiziki şəxslər müxtəlif ödəniş növləri bu əlaqənin yaranma forması kimi çıxış edir.

İnflyasiya – pul sisteminin, hər şeydən əvvəl, mal və xidmətlər üzrə ümumi və qeyri-bərabər qiymət artımında özünü göstərən, ictimai istehsalda mövcud uyğunsuzluqla şərtlənən böhranlı vəziyyətidir ki, bu müyyən sosial qrupların xeyrinə milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinə səbəb olur.

Kommersiya səhmdar, korporativ, xüssui bankı – öz fəaliyyətinin əməliyyat və xidmət növləri vasitəsilə həyata keçirəcək təşkilatdır.

Özəlləşdirmə – dövlət müəssisənin digər mülkiyyət formalarına (o cümlədən, kollektiv, səhmdar, xüsusi) verilməsi zamanı mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi prosesidir.

Maliyyə informasiyaları – qərarların qəbul edilməsi və konkret istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə göstəriciləri sistemi.

Maliyyə hesabatı – maliyyə göstəriciləri haqqında informasiyaları özündə cəmləyən sənədlərin məcmusu.

Maliyyə əmsalları – bir mütləq maliyyə göstəricisinin dəyərində nisbətən əks etdirən müəssisənin maliyyə vəziyyətinin nisbi göstəriciləri.

Maliyyə – təsərrüfat subyektlərinin və dövlətinə pul vəsaiti fondlarının yaradılması, onların təkrar istehsal və cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi məqsədilə istifadə olunması prosesində yaranan iqtisadi münasibətlər sistemi.

II FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

2.1. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlilinin vəzifələri

Müəssisənin istehsal, satış, təhcizat və maliyyə fəaliyyətinin müxtəlif tərəfləri maliyyə nəticələrinin göstəricilər sisteminə yekun dəyər ifadəsini tapır. Müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin mühüm göstəriciləri mənfəət və zərərlər haqqında 2 №-li illik və rüblük hesabatda öz əksini tapmışdır.

Maliyyə nəticələri göstəriciləri, o cümlədən, ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən mənfəət göstəricisi müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edir. Mənfəətin real həcmi onun həyat qabiliyyətinin ölçüsü kimi nəzərdən keçirilməlidir, çünki mənfəətin artımı aşağıdakı məsələlərin özünü maliyyələşdirilməsi üçün maliyyə bazasını yaradır:

- geniş təkrar istehsal;
- kollektivin sosial inəşafı problemlərinin həlli;
- işçilərin maddi stimullaşdırılması;
- banklara, digər kreditorlar və investora olan borc öhdəliklərinin ödənilməsi.

Bunlardan əlavə, mənfəət müxtəlif səviyyələrdə büdcələrin (federal, federasiya subyektlərinin, yerli) formalaşmasının mühüm mənbəyi hesab olunur.

Bu göstərici müəssisənin işgüzar fəallığını, maliyyə sabitliyini və uğurlarını xarakterizə edir. Mənfəət göstəricisi əsasında avans edilmiş vəsaitlərin səmərəlilik səviyyəsi və müəssisənin aktivlərinə sərmayə qoyuluşunun gəlirliyi müəyyən edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə öz fəaliyyətini maksimum mənfəətin əldə edilməsinə yönəltməyə belə, ən azından satış bazarında onun mövqeyinin qorunub saxlan-

masına imkan verəcək və rəqabət şəraitində istehsalın dinamik inkişafını təmin edə biləcək mənfəət məbləğini əldə etməyə çalışmalıdır.

Mənfəətin mütləq kəmiyyəti heç də müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini tam xarakterizə etmir, belə ki, müqayisə olunma xüsusiyyətlərini özündə daşımır. Məhz bu səbəbdən də maliyyə nəticələrini və müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin nisbi göstəricisi hesab edilən rentabellik göstəricilərini hesablamaq lazımdır. Bu göstəricilər müxtəlif aspektlərdən gəlirliyi (mənfəətliliyi) müəyyən edilir və mənfəət göstəriciləri ilə birlikdə müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin formalaşması və onlardan istifadənin tam xarakteristikasını əks etdirir.

Maliyyə nəticələrinin təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

-Balans və xalis mənfəət göstəricilərinin dinamikasının qiymətləndirilməsi;

-Balans mənfəətinin quruluşu və tərkib elementlərinin öyrənilməsi;

-Balans mənfəətinə və məhsulun satışından əldə edilən mənfəətə təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsi və onların təsirinin kəmiyyətə hesablanması;

-Rentabellik göstəricilərinin təhlili.

2.2. Müəssisənin mənfəətin formalaşmasına əsaslanan təsərrüfat mexanizminin modeli

Müəssisə fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin iqtisadi təhlilinin nəzəri əsası olaraq, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bazar münasibətləri şəraitində hər bir müəssisə üçün mənfəətin formalaşmasına əsaslanan vahid təsərrüfat mexanizmi qəbul edilmişdir (sxem 5).

Yuxarıda göstərilən model özündə bazar şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrə xas olan göstəricinin fəaliyyət məqsədinin eyniliyini, fəaliyyətin maliyyə nəticələri göstərici-

lərinin eyniliyini, mənfəətin vahid formalaşma və bölüşdürmə proseslərini, vahid vergi ödəmə sistemlərini əks etdirir.

Mənfəətin formalaşması sxemi bir sıra ardıcıl hesablamalardan ibarətdir:

1-ci hesablama: ümumi mənfəətin hesablanması.

Ümumi mənfəət daxil olan cəmi pul gəliri ilə ƏDV, aktsiz, digər dolayı vergi və yığımlar arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Ümumi mənfəət istehsal bölmələrinin işinin səmərəliliyini xarakterizə edir.

2-ci hesablama: məhsul satışından əldə edilən mənfəətin müəyyən edilməsi.

Ümumi pul gəlirindən məhsulun satışı və ümumi təsərrüat xərcləri ilə bağlı kommersiya idarə xərcləri çıxılır. Beləliklə, müəssisənin əsas fəaliyyətinin məhsul istehsalı və satışının iqtisadi səmərəliliyi müəyyən edilir.

3-cü hesablama: balans mənfəətinin müəyyən edilməsi.

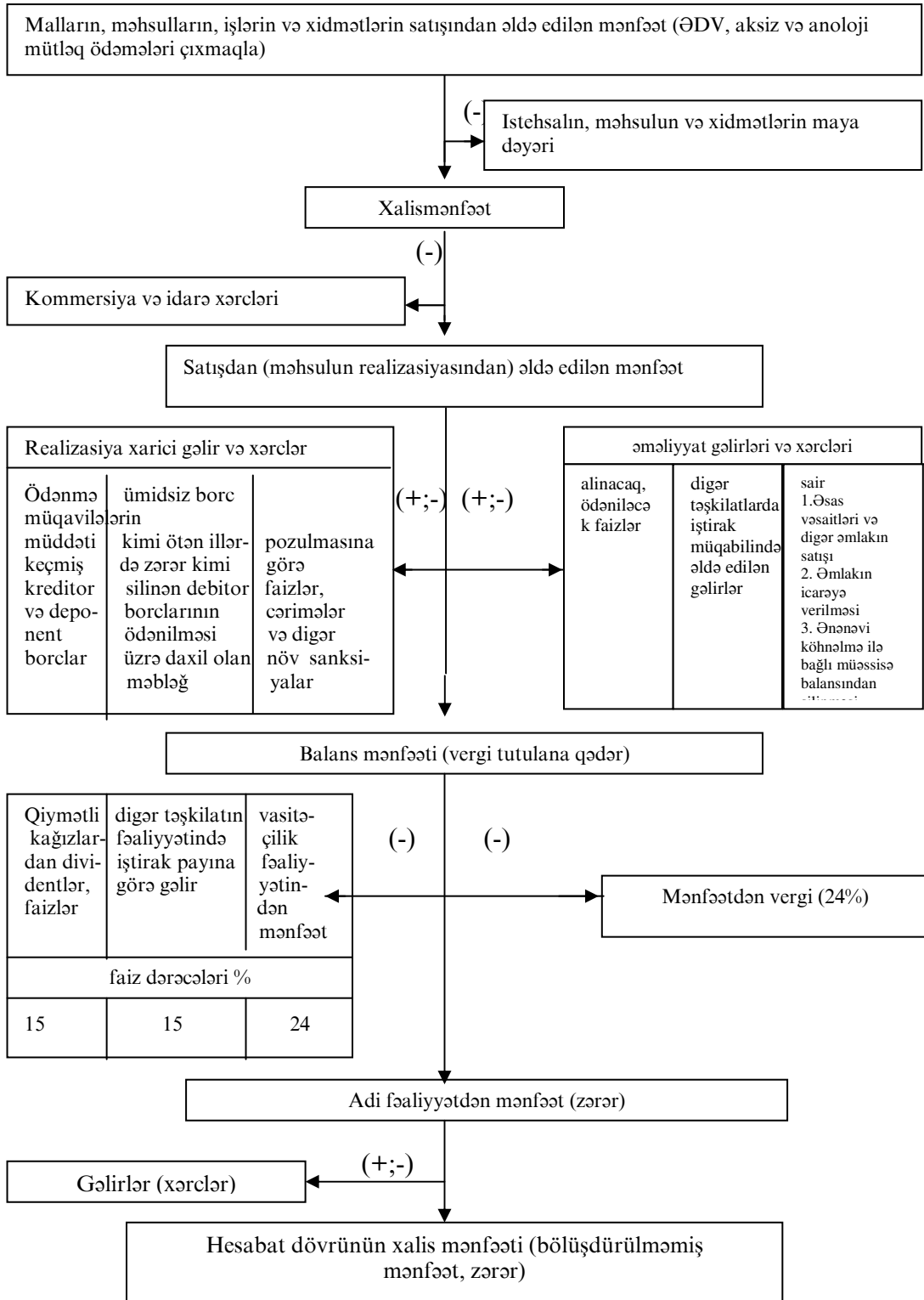
Balans mənfəəti məhsul (iş, xidmət) satışı, digər satışın nəticələrinin, satışdan kənar gəlir və xərclərin nəticələrinin cəminə bərabərdir, müəssisənin bütün təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edir.

4-cü hesablama: müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəətin müəyyən edilməsi.

Xalis mənfəət hesabat dövrünün vergi tutulan mənfəət məbləği ilə vergi məbləği, qeyri-müəyyən hadisələrlə bağlı fəvqal gəlir və xərclərin fərqi (təbii fəlakət, yanğın və s.) kimi müəyyən olunur.

Sxem 5

Müəssisənin gəlirin formalaşmasına əsaslanan təsərrüfat mexanizminin modeli

Nəzərə almaq lazımdır ki, vergi tutulan mənfəət aşağıda göstərilən məbləğlərdə azaldılır:

- səhmdar müəssisəyə məxsus səhmlər üzrə dividend şəklində alınan gəlirlər, dövlət qımyətli kağızlarının sahibləri tərəfindən alınan faizlərin məbləğində;

- digər müəssisələrin fəaliyyətində işgüzar iştirakından əldə edilən gəlirlərin məbləğində;

- vasitəçilik əməliyyatları, sazişləri və sairədən əldə edilən mənfəət məbləğində;

Müəssisə və iəksilatlar üzrə mənfəət vergisinin dərəcəsi aşağıdakı kimidir:

- federal büdcəyə – 7,5 %
- federasiya subyektlərinin büdcələrinə – 14,5 %-dən çox olmamaqla;
- yerli büdcəyə – 2%-dən çox olmamaqla.

2.3. Müəssisənin vergi ödəmələri: vergilər və onların funksiyaları

Vergilər və onların funksiyaları. Vergi sistemi anlayışı

Vergilər fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən dövlətin xeyrinə mütləq ödənişlərdir. Tarixən vergilər cəmiyyətin siniflərə bölünməsi və dövlətin meydana gəlməsi ilə yaranmışdır. Müasir dövrdə vergilər dövlət büdcəsinin formalaşmasının əsas mənbələrindən biri sayılır və iki əsas funksiyanı həyata keçirir: fiskal və tənzimləyici

Fiskal (lat.fiskus – dövlət xəzinəsi) funksiyanın köməyi ilə vergi ödəyicilərinin pul vəsaitlərinin bir hissəsinin tutulması, dövlətin mövcudluğu və fəaliyyəti üçün maddi şərtin yaradılması məqsədilə dövlət pul fondlarının təşkili həyata keçirilir. Vergilərin nizamlayıcı funksiyası vasitəsilə dövlət istehsal prosesinə, dövriyyəyə onların templərini stimullaşdırmaq və ya dayandırmaqla təsir göstərir, kapital yığımını gücləndirir, yaxud zəiflədir, əhalinin ödəmə qabiliyyətli tələbinin artmasına və ya aşağı düşməsinə təsir göstərir.

Onun vasitəsilə dövlətin ən mühüm iqtisadi və sosial vəzifələrini həyata keçirmək üçün lazım olan maliyyə resursları ilə təmin edilməsi baş verir. Vergilər, həmçinin vergi güzəştləri və vergi sisteminin tərkib hissəsi olan maliyyə sanksiyaları vasitəsilə dövlət ictimai istehsal prosesində müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinə təsir göstərir.

Vergi və yığımların müəyyən edilməsi, toplanması prosesinin iştirakçıları, yaranmış münasibətlər vergi sisteminin mühüm halqası hesab olunur. Bu münasibətlər vergilər və yığımlar haqqında qanunla tənzimlənir. Onun iştirakçılarının tərkibinə aşağıdakılar aid edilir:

Vergilərin məcmusu, onların müəyyən edilməsinin metod və prinsipləri, həmçinin onların dövlət tərəfindən toplanması vergi sistemini təşkil edir.

1) Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergi və ya rüsum ödəyiciləri hesab edilən təşkilat və fiziki şəxslər;

2) Vergi Məcəlləsi ilə vergi agentləri hesab olunan, yəni üzərinə vergi ödəyicilərindən vergi tutulması və onun müvafiq büdcəyə, büdcədən kənar fonda köçürülməsi öhdəliyi qoyulan şəxslər olaraq tanınan təşkilat və fiziki şəxslər;

3) Rusiya Federasiyasının Dövlət vergi xidməti və onun ərazi bölmələri;

4) Rusiya Federasiyasının dövlət cömrük komitəsi və onun ərazi bölmələri (gömrük orqanları);

5) İcra hakimiyyətinin dövlət orqanları və yerli bələdiyyələrin icra orqanları, onlar tərəfindən vergi və yığımların qəbulu, tutulması və həmçinin onların ödənməsinə nəzarəti həyata keçirmək üçün səlahiyyət verilən digər orqan və vəzifəli şəxslər;

6) RF Maliyyə Nazirliyi, muxtar respublikaların maliyyə nazirlikləri; Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərinin, vilayətlərin, muxtar vilayətlərin və dairələrin, şəhər rayonlarının maliyyə idarələri (departamentləri, şöbələri), vergi və yığımların müddətinin uzadılması haqda məsələlərin həlli zamanı digər səlahiyyət verilmiş orqanlar.

Rusiya Federasiyasının vergi qanunvericiliyinə əsasən qüvvədə olan vergi sisteminin müəyyən edilmiş əsas parametrləri birləşdirir.

- Rusiya Federasiyasının Vergi Məcəlləsi;
- Respublika subyektlərinin vergi və yığımlar haqqında qanunları, ayrı-ayrı federal qanunları, Rusiya Federasiyasının subyektlərinin qanunları;
- Vergi və yığımlar haqqında Rusiya Federasiyasının və yerli özünü idarəetmə orqanlarının normativ sənədləri və aktları.

Vergi qanunvericiliyinin normalarının toplusu olaraq Rusiya Federasiyasının vergi Məcəlləsi aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- 1) Rusiya Federasiyasında toplanan vergi və yığımların növlərini müəyyən edir;
- 2) Vergi yığımlarının yaranmasının, dəyişdirməsinin əsaslarını və onların ödənilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi qaydasını;
- 3) Rusiya Federasiyasının subyektlərinin vergi və yığımlarının, həmçinin yerli vergi və yığımların təyin edilməsinin əsas ilkin şərtlərini müəyyən edir;
- 4) Vergi ödəyicilərinin, icra orqanlarının və münasibətlərin digər iştirakçılarının vergi və yığımlar haqqında qanunlarla tənzimlənən hüquq və öhdəliklərini müəyyən edir;
- 5) Vergi nəzarətinin forma və metodlarını müəyyən edir;
- 6) Vergi qanun pozuntuları üzrə məsuliyyəti müəyyən edir;
- 7) Vergi orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyəti (fəaliyyətsizliyi) ilə bağlı şikayətlərin verilməsi qaydasını müəyyən edir.

Rusiya Federasiyasında təyinatına və tutulma səviyyəsinə görə vergilər aşağıdakı növə bölünür:

- 1) dövlət vergi və yığımları – Rusiya Federasiyasının bütün ərazisində ödənilməsi mütləqdir;
- 2) Rusiya Federasiyası subyektlərinin vergi və rüsumları (regional vergi və yığımları) – Rusiya Federasiyasının subyektlərinin müvafiq əraziləri daxilində ödənilməli olan;

3) Yerli bələdiyyə vergi və yığımları – yerli özünü idarəetmə qurumlarının müvafiq əraziləri daxilində ödənilməli olan.

Vergi sistemi müxtəlif vergi növlərini özündə birləşdirir ki, bura vergi obyektindən və vergi ödəyicisi ilə dövlət arasındakı qarşılıqlı əlaqədən asılı olaraq birbaşa və dolayı vergi növlərini aid etmək olar.

Birbaşa vergilər bilavasitə gəlir və əmlak üzrə müəyyən edilir (vergitutmanın birbaşa forması). Dolayı vergilərə isə malın qiymətində və ya tarifə daxil edilən mal və xidmətlər üzrə vergi (məsələn, əlavə dəyər vergisi) aid edilir.

Mal və xidmətlərin sahibi onların satışı zamanı dövlətə ödəməli olduğu vergi məbləğlərini əldə edir (dolayı vergi forması). Bu halda həmin verginin ödəyicisi (istehlakçı) ilə dövlət arasında əlaqə vergi obyektinə vasitəsilə yaranır.

Vergilərin müəyyən edilməsi şərtləri və onların toplanması üsulları

Vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq vergi yalnız vergi ödəyiciləri və vergitutmanın aşağıda göstərilən elementləri müəyyən edilmiş hesab oluna bilər:

- Vergi tutma obyektinə;
- Vergi bazası;
- Vergi normaları;
- Vergi dövrü;
- Verginin hesablanması qaydası;
- Vergi ödənilməsinin qaydası və müddəti

Zəruri hallarda normativ hüquqi aktda verginin müəyyən edilməsi, həmçinin vergi güzəştləri və onların vergi ödəyiciləri tərəfindən istifadə olunması üçün əsas nəzərdə tutula bilər.

Vergi qanunvericiliyi ilə üzərlərinə müvafiq vergi və yığımları ödəmək öhdəliyi qoyulan təşkilat (müəssisə) və fiziki şəxslər vergi ödəyiciləri və yığım ödəyicisi hesab edilir. Ayrı-ayrı vergi və yığımlar haqqında qanunverici aktlarda vergi ödəyiciləri və yığım ödəyiciləri mütləq şəkildə müəyyən edilir.

Əmlak, gəlir, mənfəət, satılmış malların (yerinə yetirilmiş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin) dəyərləri və ya vergi ödəyicisinin sərəncamda olan vergi ödəməli olduğu kəmiyyət, yaxud fiziki xarakterli və bununla əlaqədar digər obyekt vergitutma obyektini kimi qəbul edilə bilər. Hər bir vergi vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən müstəqil obyektinə malikdir.

Bir çox hallarda verginin adı vergitutma obyektinin adı ilə şərtlənir, məsələn, torpaq vergisi, mənfəət vergisi, əmlak vergisi və s.

Vergi bazası vergitutma obyektinin dəyər, fiziki və ya digər xarakteristikasını əks etdirir.

Vergi dərəcəsi vergi bazasının ölçü vahidinə düşən vergi ayırmaları məbləğini əks etdirir. Müəyyən olunma qaydasına görə sabit və pay dərəcəsini fərqləndirmək lazımdır. Sabit dərəcələr məbləğdə vergi bazasının ölçü vahidinə görə mütləq məbləğdə təyin edilir. Pay dərəcələr isə vergi bazasının müəyyən faizi ilə əks etdirilir. Vergi bazasının yüzdə bir hissəsi kimi təyin edilən dərəcələr faiz dərəcələri adlanır.

Vergi dövrü olaraq təqvim ili və ya ayrı-ayrı vergilərə aid edilən digər dövrlər hesab edilir. Məsələn, əlavə dəyər vergisi üçün təqvim dövrü olaraq ay götürülür ki, onun sonunda vergi bazası təyin edilir və ödənilməli olan vergi məbləği hesablanır.

Vergi dövrü bir və ya bir neçə hesabat dövründən ibarət ola bilər ki, onların yekunu olaraq müvafiq vergilər üzrə avans ödəmələri həyata keçirilir. Əgər müəssisə təqvim ili başladıqdan sonra təshih edilərsə, onun üçün ilk vergi dövrü onun təshih edildiyi gündən ilin sonuna qədərki müddət hesab edilir. Təshih edilmə günü dövlət qeydiyyatına alındığı gün hesab edilir. Müəssisə təqvim ilinin sonuna qədər ləğv edilərsə (yeni-dən təshih edilərsə), son vergi dövrü olaraq təqvim ilinin əvvəlindən ləğv etməyədək olan müddət qəbul edilir.

Əgər təqvim ilinin başlanmasından sonra təshih edilən müəssisə həmin il bitənədək ləğv edilərsə, onda onun üçün vergi dövrü təqvim ilinin əvvəlindən ləğv edilməyəndək keçən müddət hesab edilir.

Verginin hesablanması qaydası vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq müəssisənin mühasibat uçotu və hesabatı əsasında hər bir vergi üçün ayrı-ayrılıqda müəyyən edilir.

Sxem 6.

Vergilərin ödənilməsi müddəti qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq hər bir vergi növü üçün ayrılıqda təyin edilir.

Vergilərin ödənilməsi qaydası: vergilərin ödənilməsi vergi dövrünün başa çatması üzrə bir dəfə və ya vergi qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan digər formada həyata keçirilə bilər. Bir qayda olaraq, müəssisələr vergi ödəmələrini köçürmə yolu ilə həyata keçirir, yəni müvafiq banka onların hesablarından müvafiq büdcələrə vergi məbləğini köçürməyi həvalə edir. Banklar mövcud olmadıqda, məsələn, kənd ərazisində, vergi ödəyiciləri vergiləri kənd və ya qəsəbə, yerli idarəetmə orqanının, həmçinin rabitə təşkilatı vasitəsilə də ödəyə bilər.

Vergi imtiyazları qanunvericiliyə müvafiq olaraq vergi ödəyicilərini tam və ya qismən vergi ödəmələrindən azad edilməsini xarakterizə edir.

Rusiya Federasiyasının qüvvədə olan vergi sistemində əsasən vergilərin tutulmasının, vergitutma obyektlərinin uçotu və qiymətləndirilməsinin aşağıdakı üsulları mövcuddur: kadastr, bəyənamə və inzibati.

Kadastr üsulu müvafiq verginin hesablanması zamanı istifadə edilən vergi obyektinin (torpaq sahəsi, ev) dəyəri və gəlirliyi haqqında tipik məlumatların siyahısını özündə əks etdirən kadastrın (reyestr, siyahı) istifadəsini nəzərdə tutur.

Belə ki, torpaq vergisi üçün torpaq kadasrtından istifadə olunur ki, bu zaman eynitipli torpaq sahələri keyfiyyətindən, yerindən, istifadəsindən asılı olaraq qruplaşdırılır. Hər bir qrup üçün bir neçə ilə sahə vahidinə düşən orta gəlirlik təyin edilir. Digər torpaq sahələri isə sahə vahidinə vergi dərəcəsi müəyyən edilmiş, bu və ya digər kateqoriyaya bərabər götürülür.

Bəyənnamə üsulu vergi orqanlarına vergi ödəyicinin gəlirləri mənbəyi və xərcləri, vergi güzəştləri və verginin həcmnin hesablanması qaydası haqda məlumatlar daxil edilən vergitutma məbləği haqda rəsmi bəyənnamənin təqdim edilməsini nəzərdə tutur.

Müəssisələr vergi orqanlarına mühasibat hesabatlarının tərkibində əlavə dəyər vergisi, mənfəət vergisi, avtoyol istifadəçilərinin vergisi və digər vergilər haqqında bəyənnamə təqdim edir.

İnzibati üsul verginin vergitutma obyektinin yaranma mənbəsindən hesablanmasını və tutulmasını nəzərdə

Adətən, bu üsul müəssisənin mühasibatlığı və ya gəliri ödəyən digər orqan tərəfindən həyata keçirilir. Bu üsulla fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergi tutulur. Toplanmış vergitoplayıcı-müəssisə (vergi agentliyi) tərəfindən dərhal büdcəyə köçürülür.

Əlavə dəyər vergisi müəssisədə yaranan əlavə dəyərin bir hissəsinin büdcəyə köçürülməsini nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, əlavə dəyər istehsalatın bütün mərhələlərində yaranır və müəssisə tərəfindən realizə edilən malların (iş, xidmət) dəyəri ilə istehsal və tədavül xərclərinə aid edilən material məsrəfləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

ƏDV dolayı vergi hesab edilir və istehlakın formalaşmasına və onun strukturuna təsir edən mühüm amillərdən biridir.

ƏDV-nin hesablanması və ödənilməsi prosesində meydana gələn münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi Rusiya Federasiyasının Vergi Məcəlləsinin tam olaraq bu vergiyə həsr edilmiş 21-ci bölməsinə (2 hissə) əsasən həyata keçirilir. Vergi məəcəlləsinin qeyd olunan bölməsinə müvafiq olaraq aşağıdakılar ƏDV-nin ödəyiciləri hesab edilir:

- 1) Təşkilatlar;
- 2) Fərdi sahibkarlar;

3) Rusiya Federasiyasının Məcəlləsinə müvafiq olaraq Rusiya Federasiyasının gömrük sərəhədlərindən malların keçirilməsi ilə əlaqədar ödəyici kimi qəbul edilən şəxslər;

Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda təşkilat dedikdə vergi obyektini olaraq qəbul edilən əməliyyatlar həyata keçirən, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi şəxslər başa düşülür.

Fərdi sahibkar olaraq RF-nin mülki qanunvericiliyinə müvafiq qaydada qeydiyyatata alınan və hüquqi şəxs olmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər qəbul edilir. Fərdi sahibkarlar yalnız vergi obyektini olaraq qəbul edilə biləcək əməliyyatları həyata keçirdikdə ƏDV ödəyiciləri hesab edilə bilirlər.

Vergitutma obyektini olaraq qəbul edilə biləcək əməliyyatlar aşağıdakılardır:

1) Rusiya Federasiyası həddləri daxilində malların (işlərin və xidmətlərin) satışı, həmçinin girov predmetinin satışı və mallar (görülən işlərin nəticələri) üzrə hüququn ötürülməsi, yeniliklərin təqdim edilməsi haqqında razılaşmaya əsasən xidmətlərin göstərilməsi. Bu halda mallara görə hüquqların ötürülməsi, görülmüş işlərin nəticələri, təmənnasız xidmətlərin göstərilməsi, malların (iş, xidmətin) satışına aid edilir;

2) Xərcləri müəssisənin gəlir vergisinin hesablanması zamanı çıxılması nəzərdə tutulmayan (o cümlədən, amortizasiya ayırmaları vasitəsilə) tələbat üçün Rusiya Federasiyası ərazisi daxilində malların ötürülməsi;

3) Şəxsi istifadə məqsədilə tikinti-qaynaq işlərin görülməsi;

4) Malların Rusiya Federasiyasının gömrük ərazisinə gətirilməsi;

Qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə əsasən aşağıda göstərilən vergi xidmət qoyula bilməz:

1) Rusiya Federasiyası ərazisində xidməti yaxud yaşayış sahələrinin xarici vətəndaşlara və ölkədə akreditasiyada keçmiş təşkilatlara kirayə verilməsi ilə bağlı xidmətlərin satışı;

2) Rusiya Federasiyası hökumətinin təsdiq etdiyi siyahıya müvafiq yerli və ya xaricdə istehsal edilən tibbi malların satışı;

3) Tibbi təşkilatlar tərəfindən tibbi xidmətlərin göstərilməsi (xidmətlərin siyahısı vergi Məcəlləsinin 21-ci bölməsində verilmişdir).

4) İctimai şəhər nəqliyyat xidmətləri (o cümlədən, taksilər, marşrut taksilər istisna olmaqla), sənişinlərin şəhərət-rafı dəniz, çay, dəmiryolu və avtomobil nəqliyyat vasitələrilə daşınması;

5) Rüsumsuz ticarət mağazası gömrük rejimi altında yerləşdirilən malları;

6) Banklar tərəfindən bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi (inkassasiyalar istisna olmaqla);

7) Sığorta təşkilatları tərəfindən sığorta, yenidən sığorta xidmətlərinin göstərilməsi, həmçinin qeyri-dövlət pensiya fondları tərəfindən qeyri-dövlət təqaüd təminatı üzrə xidmətlərin göstərilməsi;

8) Vergi Məcəlləsinin 21-ci bölməsində siyahısı verilən digər mal, iş və xidmətlərin satışı;

Vergi bazası ƏDV-yə daxil edilmədən tətbiq olunan qiymət və tariflər əsasında realizə edilən malların dəyəri əsasında müəyyən edilir. Vergi ödəyicisinin göstərilən mallara (iş, xidmət) görə vergi ödənilməsi üzrə hesablaşmalarla bağlı qiymətli kağızlardan ödəmə daxil olmaqla, və onlar tərəfindən pul və ya natural formada alınan bütün vergilər vergi bazasını təşkil edir.

Sifarişçinin öz xammalı əsasında malların hazırlanması zamanı onun emalının dəyəri vergi bazası hesab edilir. Tikinti, tikinti-qaynaq və təmir müəssisələri üçün vergi bazası olaraq satılmış tikinti məhsullarının (iş, xidmət) dəyəri qəbul edilir.

Əgər müəssisə kommersiya, tapşırıq və ya agent müqaviləsi əsasında vasitəçilik xidmətləri göstərsə, qeyd olunan hər bir müqavilə üzrə mükafatlandırma formasında aldığı

gəlirin məbləği vergi bazası olaraq qəbul edilir. Rusiya Federasiyası ərazisinə gətirilən mallar üzrə vergi bazasına, həmçinin malın gömrük dəyəri, gömrük rüsumu, aksiz malları üzrə isə aksiz məbləği əlavə edilir. Əlavə dəyər vergisi üzrə verginin ödənmə dövrü təqvim ayı hesab olunur. Hər təqvim ayının sonunda vergi ödəyicisi vergi bazasını müəyyən etməli və müvafiq vergi dərəcəsi üzrə ödəniləcək vergi məbləğini hesablamalıdır.

Büdcəyə daxil edilməli olan ƏDV məbləği alıcılardan satılmış malların (iş, xidmətlərin) müqabilində alınan pul məbləği ilə tədarükçü tərəfindən dəyəri, istehsalat və tədavül xərclərinə aid edilən material resursları (iş, xidmət) üçün ödənilən vergi məbləğləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Büdcəyə köçürüləcək faktiki ƏDV məbləğinin düzgün hesablanmasına nəzarət etmək üçün vergi ödəyiciləri alıcılara malların buraxılması, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə bütün əməliyyatları özündə əks etdirən hesab-fakturalardan istifadə etməlidirlər. Hesab-fakturalar malgöndərənlər tərəfindən həmin sövdələşmənin vergiyə cəlb edilə bilməməsindən asılı olmayaraq tərtib olunmalıdır. Vergi ödəyicisi, həmçinin aşağıda göstərilən sənədləri də tərtib etməlidir:

- alıcılara verilən hesab-fakturaların uçotu jurnalı;
- malgöndərənlərdən alınan hesab-fakturaların uçotu jurnalı;
- satış kitabı;
- alış kitabı

ƏDV-nin ödənilmə müddəti: verginin ödənilməsi sonu çatmış təqvim ayı ərzində malların (iş, xidmətin) satışının faktiki dövriyyəsi əsasında növbəti ayın 20-dən gec olmayaraq hər ay həyata keçirilməlidir. Rüb ərzində əldə edilən pul gəliri 1 mln. rubldan artıq olmayan və satışdan vergi nəzərə alınmadan vergi ödəyiciləri ƏDV-ni hər rübdə ödəyə bilərlər. Lakin həmin ödəmə hesabat rübünün sonuncu ayından sonra gələn ayın 20-dən gec olmayaraq həyata keçirilməlidir.

Malların Rusiya Federasiyasının gömrük ərazisinə gətirilməsi zamanı tutulmalı olan vergi məbləği gömrük qanunvericiliyinə müvafiq ödənilir.

Vergi ödəyiciləri ötən vergi dövrü üçün sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq qeydiyyatda olduqları vergi orqanına müvafiq bəyənnamə təqdim etməlidirlər. Hər ay vergi ödəyən vergi ödəyiciləri rüb başa çatdıqdan sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq vergi bəyənnaməsi təqdim edirlər.

Mənfəət vergisi birbaşa vergi hesab edilir, qüvvədə olan vergi sistemində aparıcı yerlərdən birini tutur və bütün səviyədən olan büdcələrin gəlirlərinin tərkibinə daxildir.

Mənfəət vergisinin hesablanması və ödənilməsi qaydalarını aşağıdakı normativ aktlar müəyyən edir:

-Rusiya Federasiyasının 2116/1 sayılı 27 dekabr 1991-ci il tarixli «Müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergiləri haqqında» qanunu;

-Rusiya Federasiyasının 27 dekabr 1991-ci il tarixli 2118-1 sayılı «Rusiya Federasiyasının vergi sisteminin əsasları haqqında» qanununun;

-Rusiya Federasiyasının VSN-nin 15 iyun 2000-ci il tarixli 62 sayılı müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisinin hesablanması və büdcəyə ödənilməsi qaydaları haqqında» təlimatı.

Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyinə əsasən hüquqi şəxs hesab edilən müəssisə və təşkilatlar, həmçinin Rusiya Federasiyası ərazisində xarici sərmayə əsasında təşih edilən müəssisələr də daxil olmaqla sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq birliklər və təşkilatlar mənfəət vergisinin ödəyiciləri hesab olunur.

Aşağıdakı qeyd edilənlər mənfəət vergisinin ödəyiciləri hesab olunmur:

1) Rusiya Federasiyasının qanunverici (səlahiyyətli) orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş siyahı ilə müəyyən olunmuş sənaye tipli kənd təsərrüfatı müəssisələri istisna olmaqla,

kənd təsərrüfatı və balıqçılıq məhsulları satışı ilə məşğul olan hər hansı bir təşkilati-hüquqi formaya malik müəssisələr;

2) Rusiya Federasiyasının Mərkəzi Bankı və pul dövriyyəsinin nizamlanması ilə bağlı fəaliyyət göstərən idarələri;

3) Sadələşdirilmiş vergi, uçot və hesabat sistemini tətbiq edən kiçik müəssisələr (firmalar);

4) Rusiya Federasiyasının 31 iyul 1998-ci il tarixli 142-FQ sayılı «Müəyyən fəaliyyət növləri üçün gəlirdən vahid vergi haqqında» Federal qanuna uyğun olaraq müəyyən fəaliyyət növləri üçün vahid gəlir vergisinin ödənilməsinə aid edilmiş müəssisələr;

5) Oyun biznesi sahəsində sahibkarlıq fəaliyyətindən mənfəət əldə edən təşkilatlar – həmin təşkilatlar 31 iyul 1998-ci il 143-FQ sayılı «Oyun biznesdən vergi haqqında» Federal qanuna müvafiq olaraq uqornıy biznesdən vergi ödəyiciləri hesab olunur.

Bu onunla əlaqədardır ki, bəzi gəlir növlərinə müəssisənin mənfəət vergisinin əsas dərəcəsiindən fərqli olan dərəcələr təyin edilmişdir.

Mənfəət vergisinin obyektı olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin son dəyər nəticəsi – balans mənfəəti hesab edilir (bax: sxem 6).

Balans mənfəəti – məhsulun (işin, xidmətin), əsas vəsaitlərin (torpaq sahəsi də daxil edilməklə), müəssisənin digər əmlakının satışından və qeyri-satış əməliyyatlarından əldə edilən gəlir məbləği ilə bu əməliyyatlar üzrə xərc məbləğində azaldılan mənfəət məbləğini əks etdirir.

Vergi tutma məqsədilə balans mənfəəti müəssisənin müxtəlif sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin məbləğində azaldır. Bu səbəbdən də vergi ödəyiciləri bu növlər üzrə ayrı uçot aparmalı və müəyyən edilmiş dərəcələr üzrə vergi ödəməlidirlər. Nəticədə vergi tutulan mənfəət məbləği aşağıdakı düstura əsasən müəyyən edilə bilər:

$VM = BM - Gsd - Gqk - Gist.pay - Gvə - Gbə - Gsə - Gob - Mkt - Mom - G.$

VM – vergi tutulan mənfəət;

BM – balans mənfəəti;

Gsd – səhmlər üzrə dividend formasında gəlir;

Gqk – dövlət qiymətli kağızları üzrə gəlirlər;

Gist.pay – digər müəssisənin fəaliyyətində pay iştirakından gəlir;

Gvə - vasitəçilik əməliyyatlarından gəlir;

Gbə – bank əməliyyatlarından gəlir;

Gsə – sığorta əməliyyatlarından gəlir;

Gob – oyun biznesindən video kirayə, video salonlardan daxil olan gəlir;

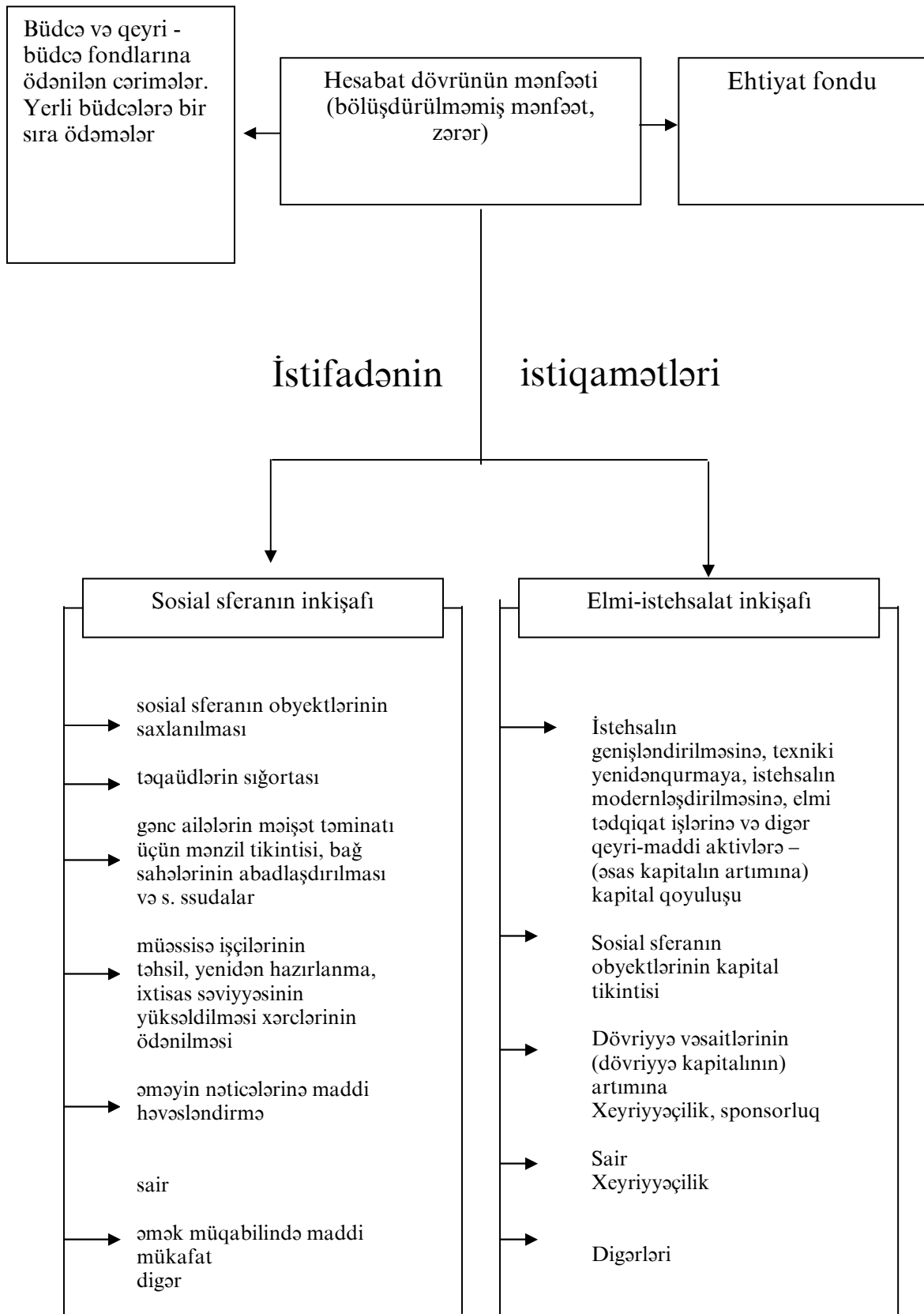
Mkt – kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından mənfəət;

Mom - ovçuluq təsərrüfatı məhsullarının satışından gəlir;

G – güzəştlər.

2.4. Xalis mənfəətdən istifadənin istiqamətləri

Sxem 7

2.5. Müəssisənin gəlirliyinin təhlili

Təhlilin üfüqi-şaquli metodundan istifadə etməklə mənfəətin formalaşması və bölüşdürülməsinin ümumi qiymətləndirilməsi

Fəaliyyəti təhlil edilən müəssisədə mənfəətin formalaşması və bölüşdürülməsi aşağıdakı kimidir (cədvəl 1). Hesabat ilində satışdan əldə edilən gəlir 1961093 min rubl təşkil etmişdir ki, bu da ötən ilə nisbətən 1 340 750 rubl azdır. Əmtəəlik məhsulların maya dəyəri – 1 594 134 min rubl, kommersiya xərcləri – 44 998 min rubl. Məhsulun istehsalı və satışı üzrə xərclərinin səviyyəsi 84,45 %, məhsul satışından əldə edilən mənfəət isə 15,55% təşkil etmişdir.

Balans mənfəəti özündə üç əsas elementi cəmləşdirir: məhsul satışından mənfəət, digər əməliyyatlardan, qeyri-satışdan gəlirlər.

Balans mənfəətinin bölüşdürülməsi onun büdcəyə köçürülməsi və müəssisənin özünün istifadəsini əks etdirir. Mənfəətdən vergi və digər məcburi ödəmələr formasında müxtəlif səviyyəli büdcəyə köçürülməsi qanunvericiliklə tənzimlənir. Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin xərclənməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və istifadə olunması müəssisənin kompetensiyasına aiddir.

Hesabat ilinin balans mənfəəti 47 814 min rubl və ya 9,65% aşağı düşmüşdür (cədvəl 1). Müəssisənin mənfəətinin əsas tərkib elementi hesab edilən satışdan əldə edilən mənfəətin 191 575 min rubl və ya 37,31% aşağı düşməsi balans mənfəətinə daha çox təsir göstərmişdir. Həmçinin, digər müəssisələrin fəaliyyətində iştiraka görə gəlir də 174 min rubl aşağı düşmüşdür.

Digər əməliyyatlardan və satışdan kənar gəlir və xərclərin aşağı düşməsinə baxmayaraq bu xərclərin saldosu müsbətdir və müvafiq olaraq 81 566 min rubl və 43 936 min rubl təşkil edir. Hesabat ilində bölüşdürülməmiş mənfəət 312 402 min rubla çatmışdır ki, bu da keçən il ilə müqayisədə 35 576 min rubl çoxdur.

Cədvəl 1

Müəssisənin gəlirliyinin təhlili

Göstəricinin adı	Baza ili	Hesabat ili	Yayınma	Inkişaf tempi %,	Xüsusi çəki, (%-lə)	
					Baza	Hesabat
1	2	3	4	5	6	7
Məhsul (iş, xidmət) satışdan pul gəliri	3 301 843	1 961 093	-1 340 750	59,39	100	100
Məhsul (iş, xidmət) satışının maya dəyəri	2 745 490	1 594 134	-1 151 356	58,06	83,15	81,29
Kommersiya xərcləri	42 817	44 998	2181	105,09	1,30	2,29
İdarə xərcləri	0	0	0	0	0	0
Satışdan mənfəət (zərər)	513 536	321 961	-19 1575	62,69	15,55 ^x	16,42 ^x
					103,69	71,95
Məhsulun rentabelliği, %	18,70	20,20	1,49	-	-	-
Alma faizləri	0	0	0	0	0	0
Ödəmə faizləri	0	0	0	0	0	0
Digər təşkilatlarda iştirakdan gəlir	176	2	-174	1,14	0,04	0,00
Digər əməliyyatlardan gəlirlər	648 044	585 373	-62 671	90,33	130,84	130,82
Digər əməliyyatlar üzrə xərclər	688 284	503 807	-184 477	73,20	138,97	112,59
Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən mənfəət (zərər)	473 472	403 529	-69 943	85,23	95,60	90,18
Digər satışdan kənar gəlirlər	210 239	47 045	-163 194	22,38	42,45	10,51
Digər satışdan kənar xərclər	188 432	3 109	-185 323	1,65	38,05	0,69
Hesabat dövrünün mənfəəti (zərəri)	495 279	447 465	-47 814	90,35	100	100
Mənfəət vergisi	117 936	41 315	-76 621	35,03	23,81	9,23
Yayıdırılmış vəsaitlər	100 517	93 748	-6 769	93,27	20,30	20,95
Hesabat dövrünün bölüşdürülməmiş mənfəəti	276 826	312 402	35 576	112,85	55,89	69,82

X- surətdə satışdan mənfəətin pul gəlirinə, məxrəcdə hesabat dövrünün mənfəətinə % ifadəsində nisbəti

2.6. Məhsulun satışdan əldə edilən mənfəət göstəricilərinin amilli təhlili

Balans mənfəətinin strukturunda məhsulun satışdan əldə edilən mənfəəti daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. O, yalnız müəssisənin istehsalat sahəsində fəaliyyətinin yekun nəticəsi deyil, həmçinin dövriyyəni əks etdirir. Məhsul satışından əldə edilən mənfəət (M^s) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M^s = P^g - M^d - K^x - I^x$$

Burada M^s – satışdan əldə edilən mənfəət;

P^g - satışdan pul gəliri;

M^d – satışın maya dəyəri;

K^x - kommersiya xərcləri;

I^x – idarə xərcləri.

Məhsulun satışından əldə edilən mənfəət məbləği aşağıdakı amillərin təsiri ilə formalaşır: satışın həcmi və strukturu, onun tam maya dəyəri və topdansatış qiymətləri. Rentabelli məhsulların satışı zamanı satışın həcmnin dəyişməsi ilə əldə edilən mənfəət məbləği, birbaşa mütənasib rentabelli olmayan məhsulların satışı zamanı əks mütənasib asılılıq mövcuddur.

1. Məhsulun satış həcmnin dəyişməsinin mənfəət məbləğinə təsiri aşağıdakı düstura əsasən hesablanır:

$$P_1 = P_0 (K_2 - 1)$$

$$M^{s_1} = M^{s_0} (K_2 - K_1)$$

Burada: $K_1 = P^{g_1} / P^{g_0}$,

$$K_2 = M^{d_1} / M^{d_0},$$

$$K_1 = 1\,961\,093 / 3\,301\,843 = 0,5994,$$

$$K_2 = 1\,594\,134 / 2\,745\,490 = 0,58064,$$

$$M^{s_1} = 513\,536 (0,58064 - 1) = -215\,356 \text{ (min rubl.)}$$

Satışın aşağı düşməsi nəticəsində mənfəət 215 356 min rubl azalmışdır.

2. Satılmış məhsulun strukturu və çeşidinin dəyişməsinin təsiri aşağıdakı düstura əsasən müəyyən edilir:

$$M^{s_2} = M^{s_0} (K_1 - K_2)$$

$$M^{s_2} = 513\,356 (0,59394 - 0,58064) = 513\,536 \cdot 0,0133 = 6830 \text{ (min rubl)}$$

Məhsulun strukturu və çeşidində edilən dəyişikliklərə əsasən mənfəət 6830 min rubl artmışdır.

3. Satılmış məhsulun 1 rubluna xərc səviyyəsinin dəyişməsinin mənfəətə təsiri aşağıdakı düstura əsasən müəyyən edilir:

$$M^{s_3} = P^{g_1} [(M^{d_0} / P^{g_0}) - (M^{d_1} / P^{g_1})]$$

$$M^{s_3} = 1\,931\,093 ((2\,745\,490 / 3\,301\,843) - (1\,594\,134 / 1\,961\,093)) = 36\,519 \text{ (min rubl)}$$

Satılmış məhsulun 1 rubluna xərclərin aşağı salınması hesabına mənfəət 36 519 min rubl artmışdır.

4. Kommersiya xərclərinin dəyişməsinin təsiri:

$$P^{g_1} [(K^{x_0} / P^{g_0}) - (K^{x_1} / P^{g_1})]$$

$$M^{s_4} = 1\,931\,093 ((42\,817 / 3\,301\,843) - (44\,998 / 1\,961\,093)) = -19\,493 \text{ (min rubl)}$$

Aparılan hesablamaları aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirək:

Cədvəl 2

Mənfəətin amilli təhlilinin nəticələri

Məhsulun satışından əldə edilən mənfəət artımının dəyişməsi amilləri	Təsir məbləği /min rubl/
1. Satışın həcmnin dəyişməsi	-215 356
2. Məhsulun struktur və çeşidinin dəyişməsi	6830
3. Satılmış məhsulun hər bir manatına xərclərin səviyyəsinin dəyişməsi	36 519
4. Kommersiya xərclərinin dəyişməsi	-19 493
5. Amillərin təsirinin yekunu	-191 500

Dörd amilin təsiri ümumilikdə 191 500 min man. təşkil etmişdir. 75 min rubl məbləğində fərq (-191 575 – 191 500) – hesablamalarda aparılan yuvarlaqlaşdırma ilə izah olunur.

Mənfəətə daha çox mənfi təsir göstərən amil məhsul satışının həcmnin azalması olmuşdur. Konkret səbəbi bilmək üçün keyfiyyət, rəqabətə davamlılıq, marketinq tədbirləri, resurs təminatı və s. nöqteyi-nəzərdən məhsul istehsalı və satışı təhlil olunmalıdır.

2.7. Rentabelliyn əsas göstəricilərinin hesablanması və təhlili

Gəlirdən sonra «nəticəlik» anlayışını əks etdirən rentabellik göstəriciləridir. Bunlar bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edir. Bütün göstəricilər balans mənfəəti, məhsul satışından əldə edilən mənfəət və xalis mənfəət əsasında hesablanırlar.

Satışın rentabelliyni keçən il 15 % təşkil etmişdisə, hesabat ilində 22,82% yəni 7,82% artmışdır. Bu müəssisənin satışının hər rublundan 22 qəpik mənfəət əldə etdiyini göstərir (cədvəl 3).

Keçən il özünü maliyyələşdirmə əmsalı 2,49% təşkil etmişdisə, hesabat ilində 2,58%-ə qədər artmış, daha doğrusu, 0,9% yüksək olmuşdur. Ötən ildə məhsulun rentabelliyni 18,7%, hesabat ilində isə bu göstərici 1,5% artmışdır. Deməli, müəssisə istehsal və satış xərclərinin I rubluna 20,2% mənfəət əldə etmişdir.

Gəlirliliyni əks etdirən ilk üç göstəricidə artım müşayiət edilir ki, bu da müsbət bir meyil hesab edilə bilər. Lakin digər göstəricilər tam ayrı meyli əks etdirir. Aktivlərin rentabelliyni keçən il 14,35% olmuşdursa, hesabat ilində 1,43% azalmışdır. Nəticədə hesabat ilində müəssisənin bütün əmlakından istifadənin effektivliyni 12,92% təşkil etmişdir.

Bazis ilində cari aktivlərin rentabelliyni – 21,61% təşkil etmişdirsə, hesabat ilində bu göstərici 2,55% aşağı düşərək 19,06% təşkil etmişdir. Bu müəssisənin cari aktivlərinə yatı-

rılan hər rubla düşən mənfəət səviyyəsinin 19,06% təşkil etdiyini göstərir.

Keçən il əsas vəsaitlərin və digər qeyri-dövriyyə aktivlərin rentabelliği 22,81 % təşkil etmişdir, hesabat ilində bu göstərici 2,2% aşağı düşmüş, daha doğrusu, vəsait vahidinə düşən mənfəətin səviyyəsi 20,6%-ə enmiş, əsas vəsaitlərin və digər qeyri-dövriyyə aktivlərdən istifadənin səmərəliliyi 2,2% aşağı düşmüşdür.

Ötən ildə xüsusi kapitalın rentabelliği 21,35% olduğu halda, hesabat ilində həmin göstərici 2,06% düşərək 19,29% olmuşdur.

Xüsusi kapitalın xalis rentabelliği keçən il 12,08%, hesabat ilində artaraq 13,3% təşkil etmişdir, daha doğrusu, xüsusi mənbələr hesabına yaradılmış kapitaldan istifadə səviyyəsi yüksəlmişdir. Xüsusi və uzunmüddətli borc kapitalının rentabelliği bazis ilində 21,61%, hesabat ilində 19,06% təşkil etmişdir, yəni xüsusi kapitalın rentabelliğindən fərqlənməmişdir.

Cədvəl 3

Rentabellik göstəriciləri

Göstəricilər	Hesablanma qaydası	Baza ili, %	Hesabat ili, %
1	2	3	4
1. Satış rentabelliği /R ^s /	$R^s = M^b \times 100 / Q$ Q- satışın həcmi, M ^b -balans mənfəəti	15.0	22.82
2. Özünü maliyələşdirmə əmsali (Ə _{öm})	$\text{Ə}_{\text{öm}} = (M+A)/(K^b+B^k)$, M-yığıma yönəldilən mənfəət A-amortizasiya ayırmaları K ^b -kreditor borcu B ^k -borc kapitalı	0.49	0.58
3. Məhsulun rentabelliği (R ^m)	$R^m = M^s \times 100 / M^d$. M ^d -məhsul istehsalı və satışı üzrə xərc, M ^s -məhsul satışından mənfəət	18.7	20.2
4. Aktivlərin rentabelliği (R ^a)	$R^a = M^b \times 100 / A^k$ A ^k -balans aktivinin yekunu	14.35	12.92
5. Cari aktivlərin rentabelliği (R ^{ca})	$R^{ca} = M^b \times 100 / A^c$, A ^c -cari aktivlər	21.61	19.06
6. Əsas vəsaitlərin və digər qeyri-maddi aktivlərin rentabelliği (R ^{əv})	$R^{əv} = M^b \times 100 / \text{ƏV} + Q_{da}$ ƏV-əsas vəsaitlərin orta dəyəri, Q _{da} -digər qeyri-dövriyyə aktivlərinin dəyəri	22.81	20.61
7. Xüsusi kapitalın rentabelliği (R ^{xk})	$R^{xk} = M^b \times 100 / XK$ XK-xüsusi kapitalın məbləği	21.35	19.29

8. Xüsusi kapitalın xalis rentabelliği (XR^{xk})	$XR^{xk} = M^x \times 100 / XK$ M^x -xalis mənfəət	12.08	13.3
9. Xüsusi və uzunmüddətli borc kapitalının rentabelliği (R^{xbk})	$R^{xbk} = M^x \times 100 / UBK$ Burada UBK-uzunmüddətli borc kapitalı	21.61	19.06

2.8. Özünü yoxlamaq üçün testlər:

1. Maliyyə nəticələrinin təhlilinin vəzifələrinə daxildir:

- mənfəət göstəricilərinin dinamikasının qiymətləndirilməsi;
- mənfəət və rentabellik göstəricilərinə əsasən müəssisənin gəlirliyinin qiymətləndirilməsi;
- maliyyə sabitliyi göstəricilərinin qiymətləndirilməsi.

2. Məhsul satışından əldə edilən mənfəət necə müəyyən edilir?

- $M^s = P^g - M^d$
- $M^s = P^g (\text{ƏDV-sif}) - M^d$
- $M^s = P^g - (M^m + A^a)$

M^s – məhsulun satışından mənfəət;

P^g – satılan məhsulun həcmi (məhsul satışından pul gəliri);

M^m - material məsrəfləri;

A^a – amortizasiya ayırmaları.

3. Balans mənfəəti necə müəyyən edilir:

- $M^b = P^g - M^d$
- $M^b = M^s + M^{sk} + M^{\text{əm}}$
- $M^b = M^s + M^{və}$
- $M^b = P^g - M^d + M^{\text{əm}}$

M^b -balans mənfəəti;

M^{sl} - qeyri-satışdan mənfəət;

$M^{\text{əm}}$ -əməliyyat mənfəəti;

$M^{və}$ - vasitəçilik əməliyyatlarından mənfəət.

4. Xalis mənfəət necə hesablanır?

- $M^x = M^b - V^{\text{ö}}$
- $M^x = M^b + F_{gx} - V^{\text{ö}}$
- $M^x = P^g - V^{\text{ö}}$

$$d) M^x = M^s + M^{sk}$$

M^x -xalis mənfəət;

$V^ö$ –büdcəyə vergi ödəmələri;

F^{gx} -fövqəl gəlirlər (xərclər).

5. Balansın hansı bölməsində gəlir əks olunur?

a) nizamnamə kapitalı;

b) kapital və ehtiyatlar;

c) dövriyyə aktivləri;

d) qısamüddətli öhdəliklər

6. ƏDV hansı mənbədən ödənilir?

A) xalis mənfəətdən;

B) balans mənfəətindən;

C) məhsulun satışından əldə edilən pul gəlirindən.

7. Məhsulun rentabelliği necə hesablanır?

$$a) R = \frac{M^{sx}100}{F}$$

$$b) R^m = \frac{M^{sx}100}{M^d}$$

$$c) R^m = \frac{M^{sx}100}{P^g}$$

R^m - məhsulun rentabelliği;

F - sənaye istehsalat fondlarının illik dəyəri;

P^g - satılmış məhsulun həcmi;

8. Müəssisənin xalis mənfəətindən istifadə olunur:

a) sosial sferanın inkişaf etdirilməsinə;

b) müəssisə işçilərinin maddi həvəsləndirilməsinə;

c) elmi-istehsalat və sosial inkişafa;

d) əsaslı tikintiyə.

9. Aktivlərin rentabelliği necə hesablanır?

$$a) R_a^a = \frac{M^b \times 100}{M^d}$$

$$b) R_a^a = \frac{M^b \times 100}{A}$$

$$b) R_a^a = \frac{M^x \times 100}{M^d}$$

10. Özünü maliyyələşdirmə əmsalı nəyin göstəricilərdir?

- müəssisənin xüsusi vəsaitlərindən istifadənin effektivliyini;
- xüsusi vəsaitlərin müəssisənin texniki inkişafına xərclənməsinin effektivliyini;
- borc vəsaitlərin müəssisənin texniki inkişafına xərclənməsini;
- müəssisənin xarici vəsait mənbələrindən asılılığı.

2.9. Terminlər

Balans mənfəəti – balansında əks etdirilən müəssisənin bütün növ fəaliyyətlər üzrə mənfəətinin ümumi məbləği.

Məhsul satışından əldə edilən gəlir – malın, işlərin, xidmətlərin və material dəyərlərin satışından pul daxilolmalarının tam məbləği.

Pul dövriyyəsi – nağd və ya nağdsız formada öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi zamanı pulların hərəkəti

Divident – səhmdar cəmiyyətin vergilərin ödənilməsinə, istehsalın genişləndirilməsinə, ehtiyatların və digər təxirəsalınmaz tələbatların ödənilməsinə ayırmalardan sonra hər il səhmdarlar arasında bölünən hissəsi.

Məhsulun istehsalı və satışı üzrə xərclər – məhsulun istehsal prosesində istifadə olunan mənfəətin bir hissəsi, təbii resursların, xammal, material, yanacaq, enerji, əsas fondların, əmək resurslarının dəyəri və həmçinin məhsul istehsalı və satışı üzrə xərclər.

İnvestor – mənfəət əldə etmək məqsədilə və ya hər hansı bir işə müəssisəyə kapital yatırılan fərdi sahibkar, təşkilat və ya dövlət.

Vergi – ödəyicinin qanunvericiliklə təyin edilən həcmdə və müddətdə büdcə fondlarına məcburi ödəməli olduğu məbləğ.

Gömrük rüsumu – dövlətin ərazisindən malların aparılması, gətirilməsi və daşınması zamanı tutulan vergi.

Vergi sistemi – təyin edilməsində və hesablanması üsullarında müəyyən prinsiplərə əsaslanan müxtəlif növ vergilərin məcmusu.

Vergi imtiyazları – qüvvədə olan qanunvericiliyə müvafiq olaraq vergi ödəyicisinin vergilərdən tam və ya qismən azad edilməsi.

Müəssisə – ictimai tələbatların ödənilməsi və mənfəət əldə etmək məqsədilə məhsul istehsalı, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi üçün yaradılmış hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfatçılıq subyekti

Mənfəət – müəssisənin fəaliyyətinin son nəticəsi

Rentabellik – istehsalın effektivliyinin ən əsas göstəricilərindən biri. Məhsul iş və xidmətlərin istehsalı və satışına, göstərilməsinə səkilən xərclərin səmərəlilik səviyyəsini xarakterizə edir.

Maliyyə nəticələri – malların istehsalı və satışı, kapital bazasında əməliyyatlarla bağlı olan maliyyə resursların əldə edilməsi prosesi

Yığım fondu – istehsalın məqsədli mənbəyi maliyyə cəhətdən genişləndirilməsinin məqsədli mənbəyi

Hüquqi şəxs – vətəndaşlıq, o cümlədən təsərrüfat hüquqi və öhdəlikləri subyekt qismində çıxış edən, müstəqil balansla, gerbli möhürə və bankda hesablaşma olan, əsasnamə yaxud nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərən və müflislik zamanı öz əmlakı ilə məsuliyyət daşıyan müəssisə.

2.10. Praktiki iş. Məsələlərin həll edilməsi

Məsələ 1.

1. Öncədən lazımi göstəriciləri hesablayaraq və 4 və 5-ci cədvəlləri doldurmaqla, 1 və 2-ci müəssisələrin mənfəət və rentabellik göstəricilərinə əsaslanaraq onların gəlirliyini qiymətləndirmək.

Cədvəl 4

1-ci müəssisənin gəlirliyinin təhlili

Göstəricilər	Hesabat ilinin əvvəlinə	Hesabat ilinin sonuna	Dəyişikliklər (+,-)	Artım (azalma) tempi, %-lə
1.Məhsulun satışından əldə edilən gəlir, ƏDV-siz	7 843 286	21 301 496		
2.Məhsulun istehsalı və sətışı üzrə xərclər	4 416 263	11 268 548		
3.Məhsul satışından mənfəət, pul gəlirinə faiz ifadəsində				
4.Məhsulun rentabellik səviyyəsi %				
5.Digər satışdan mənfəət	85 789	222 217		
6.Satışdan kənar əməliyyatlardan mənfəət				
7.Satışdan kənar əməliyyatlar üzrə xərclər	49 907	115 388		
8.Balans mənfəəti	16 055	50 267		
9.Mənfəətdən ödənilən vergilər	1 238 882	3 612 100		
10.Xalis mənfəət				

Cədvəl 5

2-ci müəssisənin gəlirliliyinin təhlili

Göstəricilər	Hesabat ilinin əvvəlinə	Hesabat ilinin sonuna	Kənarlaşma (+,-)	Artım (azalma) tempi, %-lə
1. Məhsulun satışından əldə edilən mənfəət, ƏDV-siz	920 757	21 301 496		
2. Məhsulun istehsalı və satışı üzrə xərclər, %-lə gəlirə	712 111	11 268 548		
3. Pul gəlirinə faiz nisbətində məhsul satışından əldə edilən mənfəəti,	10 440	222 217		
4. Məhsulun rentabellik səviyyəsi, %-lə		115 388		
5. Digər satışından mənfəət	2854	31 983		
6. Satışdan kənar əməliyyatlardan mənfəət	3911	271 120		
7. Satışdan kənar əməliyyatlar üzrə xərclər	99 381			
8. Balans mənfəəti				
9. Mənfəətdən ödənilən vergilər				
10. Xalis mənfəət				

2. Hər iki müəssisə üzrə mənfəət göstəricilərinin amilli təhlilini aparmaq.

3. Hər iki müəssisənin maliyyə inkişafı meylini müqayisə etmək. Gəlirli və inkişaf perspektivi nöqtəyi-nəzərindən investisiya yönümlü daha cəlbedici müəssisəni seçmək.

Məsələ 2.

1. Cədvəl 6-dakı məlumatlara əsaslanaraq üfiqi-şaquli təhlil metodundan istifadə etməklə balans və xalis mənfəətin formalaşmasını, onun strukturu və dinamikasını təhlil etmək.

2. Mənfəət göstəricilərini amilli təhlil etmək.

III FƏSİL. MÜƏSSİSƏ ƏMLAKININ DƏYƏR STRUKTURUNUN TƏHLİLİ

3.1. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin rolu və onun əmlak dəyərinin struktur təhlilinin vəzifələri

Müasir iqtisadi nəzəriyyələrdə kapitalın hərəkət sistemi üç formada - pul, mal və istehsal formasında ifadə oluna bilər.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinin rolu, əsasən pul gəlirlərinin (kapitalın) formalaşmasının, onların rəşional yerləşdirilməsi və səmərəli istifadəsinin qiymətləndirilməsi, həmçinin müəssisənin geniş təkrar istehsalının uzunmüddətli maliyyələşdirmə mənbələrinin axtarılması ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə vəziyyəti müəssisənin yaxşı, zəif və ya gərgin vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin məcmusudur. Belə ki, zəif maliyyə vəziyyəti, məsələn, aşağıdakı kimi xarakterizə edilir:

- a) maliyyə vəsaitlərinin düzgün yerləşdirilməməsi və onlardan effektiv istifadə olunmaması;
- b) ödəmə qabiliyyətinin qənaətbəxş olmaması;
- c) xüsusi vəsaitlərlə təminatın zəif olması;
- d) ödəmə müddəti keçmiş borcların (büdcəyə, banklara, xammal material resursları göndərənlərə və s.) mövcudluğu.

Müəssisənin əmlakının (aktivin) dəyərinin strukturu onun maliyyə vəziyyəti haqqında fikir yürütməyə əsas verir. O, hər bir elementin aktivlərdə payını və onları passivdə bağlayan borc və xüsusi nisbətini göstərir.

3.2. Müəssisənin kapital anlayışı. Kapitalın növləri

Müəssisənin əmlakı nöqteyi-nəzərindən «kapital» anlayışı aktivlər məfhumu ilə sıx bağlıdır.

Aktivlər (latın – *activus* – hərəkətli aktiv) özündə firmaya məxsus olan əmlak və pul vəsaitləri, buna qurğular, maşın və avadanlıqlar, material ehtiyatları, bank yatırımları, qiymətli kağızlara qoyulan sərmayə, patent, müəllif hüquqları və s. məcmusunu əks etdirir. Geniş anlamda o, pul dəyərinə malik olan və pulla ölçülən hər bir qiymətli xarakterizə edir.

Firmanın aktivləri maddi (əşyalaşmış) və qyeri-maddi (fiziki obyekt olmayan) olmaqla iki yerə ayrılır. Sonuncuya ixtira hüquqları, sənaye nümunələrinə hüquqlar, müəlliflik hüquqları, firmanın dəyəri və s. aiddir. Fəaliyyətdə olma müddətinə görə aktivlər uzunmüddətli və ya dövriyyədən kənar firmanın əsas vəsaitləri, bitməmiş kapital qoyuluşu, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, qeyri maddi aktivlər) cari və ya dövriyyə aktivlərinə (istehsal aktivləri, hazır məhsul, pul vəsaitləri, firmanın (qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, debitor borcları və i.a.) bölünür.

Gəlirin işlək mənbəyi kimi firmanın kapitalı konkret formalarda təzahür edə bilər – əmək vəsaitləri (istehsalçı kapitalı), pul (pul kapitalı), əmtəə (əmtəə kapitalı). Bununla yanaşı kapitalı təsnif etmək üçün bir sıra əlamətlər mövcuddur:

1. Aidiyyətinə görə – xüsusi və borc kapitalı.

Xüsusi kapital firmanın mülkiyyət hüququna malik vəsaitlərinin cəmidir. Xüsusi kapitalın tərkibinə daxildir: nizamnamə kapitalı, əlavə kapital, ehtiyat kapitalı, bölüşdürülməmiş mənfəət.

Nizamnamə kapitalı firmanın təshih edildiyi an yaranır və bütün fəaliyyət müddəti ərzində onun sərəncamında qalır. Firmanın hüquqi-təşkilati formasından asılı olaraq onun

nizamnamə kapitalı səhmlərinin buraxılması və daha çox sonrakı satışı və ya qoyuluşu, təshihçilərin hissələri hesabına yaranır.

Nizamnamə kapitalı kreditorların maraqlarına zəmanət verən firmanın əmlakının minimal həcmi müəyyən edir. Beləliklə, nizamnamə kapitalı xüsusü vəsaitlərin əsas mənbəyi hesab olunur. Müəyyən olunmuş qaydada qeydiyyatda düşən firmanın nizamnaməsində kapitalın məbləği əks etdirildiyindən o, nizamnamə kapitalı adlanır. Nizamnamə kapitalının minimum məbləği Rusiya Federasiyası qanunvericiliyinə müvafiq olaraq əməkhaqqının minimal həcmi əsasında müəyyən edilir. Hal-hazırda açıq səhmdar cəmiyyətləri və xarici investisiyalı müəssisələr üçün nizamnamə kapitalının minimal əməkhaqqının min mislinə, digər təşkilati-hüquq müəssisələr üçün isə bu rəqəm yüz mislinə bərabərdir.

Əlavə kapitala aiddir:

- Firma tərəfindən əvəzi ödənilməklə qiymətlilər;
- Emissiya gəliri;
- Təyin edilmiş qaydada həyata keçirilən əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi məbləği.

Ehtiyat kapitalı mənfəətdən nizamnamədə nəzərdə tutulan miqdarda ayırmalar nəticəsində formalaşır. Ehtiyat kapitalı firmanın mümkün zərərlərin örtmək, firma tərəfindən buraxılmış səhmləri ödəmək və öz səhmlərini almaq məqsədilə yaradılır.

Vergilər üzrə büdcələrə ödənildikdən sonra firmanın sərəncamında qalan mənfəət onun fəaliyyənin son nəticəsi hesab edilir və firmanın xüsusü kapitalının mühüm komponenti hesab olunur.

Borc kapitalı firmanın geri qaytarmaq şərti ilə aldığı pul və ya əmlak dəyərləridir. Firmanın istifadə etdiyi bütün növ borc kapitalı, (bank kreditləri, digər müəssisə və təşkilatların borcları və s.) müəyyən müddətdə ödənilməli olan maliyyə öhdəlikləridir.

2. Sərmayə obyektinə görə əsas və dövriyyə kapitalını fərqləndirmək lazımdır.

Əsas kapital firmanın maliyyə resurslarının qeyri-dövriyyə aktivlərinə (əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, bitməmiş kapital qoyuluşu) yönəldilən hissədir. Dövriyyə kapitalı firmanın dövriyyə aktivlərinə (istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsalat, hazır məhsul, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları) yönəldilən maliyyə resurslarıdır.

3. İstifadə məqsədinə görə aşağıdakı kapital növlərinin - istehsal, ssuda və spekulativ fərqləndirmək lazımdır.

Istehsal kapitalı firmanın təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün vacib olan aktivlərə (istehsal vasitələri, qeyri-maddi aktivlər, hesablaşma hesabında pul vəsaitləri) yatırılan maliyyə resurslarıdır.

Ssuda kapitalı firmanın depozit əmanəti, istiqraz və veksel kimi pul vəsaitlərinə yatırılan maliyyə resurslarıdır.

Spekulativ bazar kapitalı bazar maliyyə əməliyyatlarının (qiymətli kağızların, valyutaların, xammal resurslarının alqı-satqısı) həyata keçirilməsində istifadə edilir.

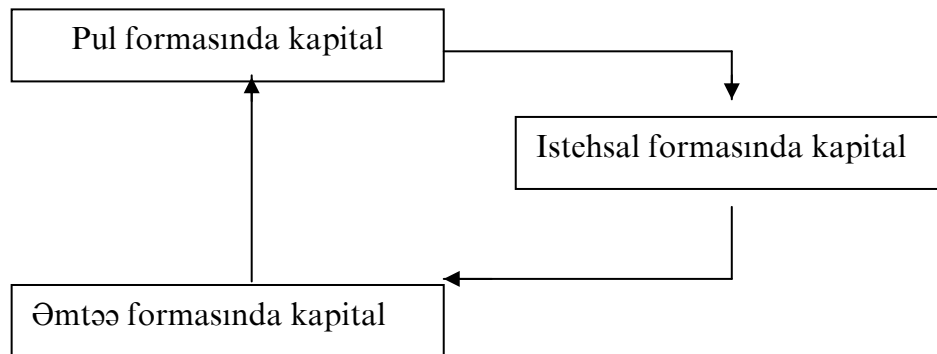
4. Kapitalın dövriyyə prosesində iştirak formasına görə kapitalın pul, istehsal və əmtəə növlərini qeyd etmək olar (sxem 8).

Dövriyyənin birinci mərhələsində pul formasında olan kapital dövriyyə və qeyri-dövriyyə aktivlərinə sərf edilir. Nəticədə kapital pul formasından istehsal formasına keçir.

İkinci mərhələdə məhsul (iş, xidmət) istehsal prosesində istehsal kapitalı əmtəə formasına keçir. Onun hərəkətinin dövriyyə prosesinin üçüncü mərhələsində istehsal olunmuş məhsulların (iş, xidmətlərin) satışı ilə əlaqədar əmtəə kapitalı pul formasına keçir.

Sxem 8

Kapitalın dövriyyə prosesində hərəkəti

3.2.1. Müəssisənin əsas kapitalı

Hüquqi-təşkilati formasından asılı olmayaraq hər bir firma onun maddi bazasını xarakterizə edən və istehsalatın texniki səviyyəsini müəyyən edən əsas kapitala malikdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əsas kapital firmanın maliyyə resurslarının onun aktivlərə yönəldilən hissəsidir. Müxtəlif firmalarda qeyri-dövriyyə aktivlərinin tərkibi kəmiyyət və keyfiyyətə fərqlənir. İlk öncə o, firmanın fəaliyyət istiqaməti, onun aid olduğu sahə, istehsalın həcmi, işçilərin sayı və digər amillərlə müəyyən edilir. Bununla yanaşı, qeyri-dövriyyə aktivlərinin əsas elementlərinə əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, tamamlanmış kapital qoyuluşları daxildir.

Əsas vəsaitlərə müəssisənin əmlakının məhsul istehsalı, işlərin yerinə yetirilməsi və xidmət göstərilməsi zamanı əmək vasitəsi qismində istifadə olunan istifadə müddəti 12 aydan yuxarı olan hissəsi aiddir.

Aşağıda göstərilənlər əsas vəsaitlərə aid deyil:

1) dəyərindən asılı olmayaraq müddəti 12 aydan az olan vəsaitlər;

2) əldə olunma müddətinə dəyəri məhsul vahidinə minimum əməkhaqqının min mislindən çox olmayan əşyalar.

Səmərəli istifadə müddəti əsas vəsait obyektinin istifadə dövründə firmaya gəlir verdiyi və ya onun fəaliyyət məqsədinə xidmət etdiyi müddətdir:

Əsas vəsaitlər bir sıra əlamətlərə görə təsnif edilir:

- 1) sahələr üzrə;
- 2) aidiyyətinə görə: xüsusi, icarəyə götürülmüş;
- 3) istifadə əlamətinə görə; istifadədə olan, yenidən qurma və texniki yeniləşmədə olan, ehtiyatda olan, konservasiyada olan, icarədə olan;
- 4) növünə görə: bina, qurğu, işçi və güc maşınları və avadanlıqları ölçü və nizamlayıcı cihazlar; hesablaşma texnikası; nəqliyyat vasitələri; alətlər; istehsal və təsərrüfat inventarları; məhsuldar və cins heyvanlar; çoxillik əkinlər; torpağın yaxşılaşdırılmasına (quruducu, suvarma və digər meliorativ işlər) yönəldilən kapital; icarəyə götürülən əsas vəsait obyektlərinə kapital qoyuluşları.

5) Təyinatına görə:

İstehsal – firmanın sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün əsas vəsaitlər. Bunlar (maşınlar, avadanlıqlar, alətlər və s.) birbaşa məhsulun istehsalında, işlərin yerinə yetirilməsində, xidmətlərin göstərilməsində iştirak edir, istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün zəmin yaradır (istehsal binaları, qurğular, kommunikasiya və s.).

Qeryi-istehsal – müəssisənin mülkiyyətində və ya təsərrüfat sərəncamında olan istehsal prosesinə dolayısıyla təsir edən əsas vəsaitlər.

İstehsal təyinatlı əsas vəsaitlər bir çox istehsal tsiklində iştirak edir, aşınma dəyərəsinə görə öz dəyərlərini tədricən hazır məhsulun dəyərinə keçirir və istifadə prosesində öz natural formasını, demək olar ki, dəyişmir.

İstehsal prosesində əsas vəsaitlərin heç də bütün elementləri eyni rol oynamır. Texnoloji avadanlıqlar, iş və güc

maşınları, ölçü və nizamlayıcı cihazlar istehsalda bilavasitə iştirak edir və istehsal olunan məhsulun həcminə birbaşa təsir göstərir və bu səbəbdən də əsas vəsaitlərin aktiv hissəsini təşkil edir. Əsas vəsaitlərin digər elementləri – bina (istehsal binaları, qurğuları, kommunikasiya və s.), qurğular, təsərrüfat inventarları isə yalnız dolaylı təsirə malikdir və əsas vəsaitlərin passiv hissəsinə aid edilir.

Əsas vəsaitlərin aktiv və passiv elementlərinin nisbəti müəssisənin texniki silahlanması səviyyəsini xarakterizə edir. Əsas vəsaitlərin tərkibində aktiv hissə nə qədər çox olarsa, istehsalın həcmi də bir o qədər çox olar.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində əsas vəsaitlərin strukturu eyni deyil. O, texniki təchizat səviyyəsini, tətbiq olunan texnologiyanın xüsusiyyətlərini, istehsalın ixtisaslaşdırılması və təşkilini xarakterizə edir.

Maşınqayırmada, qara və əlvan tetallurgiyada, kimya, neft emal edici sənayedə əsas vəsaitlərin ümumi həcmində maşın və avadanlıqlar; elektroenerji və yanacaq sənayesində – bina və ötürücü qurğular, kənd təsərrüfatında – mal-qara və çoxillik əkinlər xüsusi çəkiyə malikdir. Əsas vəsaitlər üçün müddət istifadə edildiyinə tədricən öz dəyərini istehsal olunan məhsulun, yerinə yetirilən işlərin, göstərilən xidmətlərin dəyərinə keçirdiyinə görə bir neçə formada qiymətləndirilir.

İlkin dəyəri – mühasibatlıqda uçota alındıqları qiymət;

Bərpa dəyəri – mənəvi köhnəlmə və yenidənqiymətləndirmə nəzərə alınaraq təkrar istehsal dövründəki qiymət;

Qalıq dəyəri – amortizasiya ayırmalarının çıxılmasıyla hesablanmış dəyəri.

Əsas vəsaitlər müəssisəyə aşağıdakı qaydada daxil olur:

- 1) müvafiq ödəmələr əsasında;
- 2) yeni obyektlərin tikilməsi və ya köhnə obyektlərin yenidən qurulması nəticəsində;
- 3) təshihçinin nizamnamə kapitalına pay şəklində verilməsi kimi;

4) müqavilə və ya digər formada əvəzsiz qaydada əldə edilən;

5) icarəyə götürülmüş.

Müəssisəyə əsas vəsaitlər daxil olarkən müəssisənin əmlakına (balansına, daxil edilir və mühasibatlıqda uçota alınır. Əsas vəsaitləri uçota almaq üçün onların ilkin dəyəri (onların yaradılması, əldə edilməsi və istifadəçi üzrə bütün xərclər) düzgün müəyyən edilməlidir. Belə qiymətləndirmə əsas vəsait obyektlərinin istismara verilməsi anından istismar dövrünün sonuna qədər tətbiq edilir və amortizasiya hesablanması üçün əsas hesab olunur.

Ödəmə və ya tikinti, qurmaq və ya hazırlamaq nəticəsində müəssisənin əldə etdiyi əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri kimi (ƏDV hesaba alınmadan) onun əldə olunmasına sərf etdiyi faktiki xərclər qəbul edilir. Belə qiymətləndirmə əsas vəsait obyektlərinin istismara verilməsi anından istismar dövrünün sonuna qədər tətbiq edilir və amortizasiya hesablanması üçün əsas hesab olunur.

Əsas vəsaitlərin əldə olunması, qurulması və hazırlanması üzrə faktiki xərclərə aşağıdakılar daxildir:

- müqaviləyə müvafiq olaraq tədarükçüyə (satıcıya) ödənilən məbləğ;
- tikinti podratı və digər müqaviləyə müvafiq işlərin yerinə yetirildiyinə görə müxtəlif təşkilatlara ödənilən məbləğ;
- əsas vəsaitlərin əldə edilməsi ilə bağlı məlumat və məsləhət xidmətləri müqabilində təşkilatlara ödənilən məbləğ;
- əsas vəsait obyektlərinə hüququn əldə edilməsi ilə bağlı qeydiyyat rüsumları, dövlət rüsumları və digər oxşar ödəmələr;
- gömrük rüsumları və digər ödəmələr;
- əsas vəsait obyektinin alınması ilə bağlı ödənilən, geri qaytarılmayan vergilər;
- vasitəçi təşkilata əsas vəsaitin əldə olunmasına görə ödənilən mükafatlandırma məbləğləri

Qeyri-maddi aktivlər firmanın öz sahibkarlıq fəaliyyətində istifadə etdiyi intellektual əmlak obyektlərinin şərti dəyəridir.

Qeyri-maddi aktivlərin özəlliyi onların məzmununa uyğun natural-maddi formasının olmaması və uzun müddət istifadə olunmalarıdır. İntellektual əmlak obyektinin qeyri-maddi aktivlərə aid edilməsi üçün bir sıra şərtlər yerinə yetirilməlidir:

- 1) maddi-əşyalaşmış (fiziki) strukturun olmaması;
- 2) firmanın digər əmlakından fərqlənən eyniləşdirmə imkanları;
- 3) işin yerinə yetirilməsi, xidmətlərin göstərilməsi və ya məhsulun istehsalı;
- 4) 12 aydan çox müddətdə istifadəsi;
- 5) müəssisəyə iqtisadi fayda (gəlir) vermək qabiliyyəti;
- 6) aktivin mövcudluğunu və intellektual fəaliyyətin nəticələrinə icra hüququnu (patentlər, şəhadətnamə, digər qorunan sənədlər) təsdiq edən qeydiyyat sənədlərinin olması;
- 7) bu əmlakın müəssisə tərəfindən sonradan satılması nəzərdə tutulmadıqda.

Yuxarıda şərtlərə cavab verən aşağıdakı intellektual mülkiyyət obyektləri qeyri-maddi aktivlərə aid edilə bilər:

- EHM proqramları, baza məlumatlarına istisna müəlliflik hüquqları;
- patent sahibinin ixtiralara, sənaye nümunələrinə, səmərəli modelə istisna hüququ;
- mal nişanına və xidmət nişanına sahibinin istisna hüququ;
- patent sahibinin seleksiya nailiyyətlərinə istisna hüququ;
- inteqral mikrosxem topologiyasına müəllifin və ya başqa hüquq sahibinin istisna hüququ;

Bununla yanaşı, firmanın qeyri-material aktivlərinin tərkibində aşağıdakılar da nəzərə alınır:

- firmanın yaradılması ilə bağlı xərclər (təshih sənədlərinin işlənməsi və qeydiyyatı, texniki-iqtisadi əsaslandırma

və ixtisaslaşdırılmış təşkilatlarda məsləhət üzrə ödəmələr, qeydiyyat üçün yığımlar). Bu növ qeyri-maddi aktivlərin xüsusiyyətləri onunla xarakterizə olunur ki, firmanın təshih sənədlərində həmin təşkilati xərclər təshihçinin payı kimi müəyyən məbləğdə qeyd oluna bilər;

- firmanın işgüzar imici (işgüzar əlaqələri, tərəfdaşlar, keyfiyyət imici, idarəetmədə ənənələr və i.a.).

Firmanın işgüzar imici firmanın alış qiyməti ilə (bütövlükdə əldə edilmiş əmlak kompleksi kimi) mühasibat balansı üzrə onun bütün aktiv və öhdəliklərinin dəyəri arasında fərq kimi müəyyən edilə bilər.

Firmanın müsbət işgüzar imici gələcəkdə fayda gözləyən alıcılar tərəfindən ödənilən qiymətin üzərinə əvvəlki kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Firmanın mənfi işgüzar imicinə onun işgüzar əlaqələrinin, marketinq və təchizat ənənələrinin, idarəetmə təcrübəsinin, eləcə də heyətin ixtisas səviyyəsinin lazımı səviyyədə olmaması və məhsulun keyfiyyətinin aşağı olması səbəbindən qiymətə güzəşt kimi baxılmalıdır.

Firmanın qeyri-maddi aktivlərinin tərkibinə onun heyətinin intellektual və işgüzar keyfiyyətləri, əməkdaşlıqların ixtisas səviyyəsi və əmək qabiliyyəti daxil edilə bilməz, çünki sadalanan keyfiyyətlər onların daşıyıcılarından ayrılmazdır və onlarsız istifadə oluna bilməz.

Qeyri-maddi aktivlər onların yaradılması və ya əldə edilməsinə və istifadəyə hazırlıq vəziyyətinə gətirilməsinə çəkilən bütün faktiki xərclər məbləğində qiymətləndirilir.

Aşağıda göstərilən üsulların birindən istifadə etməklə hər ay qeyri-maddi aktivlərə amortizasiya ayırmaları hesablanır:

- Xətti;
- Azalan qalıq;
- Dəyərin məhsulun (iş, xidmətin) həcminə proporsional silinməsi.

Qeyri-maddi aktivlərin eyni cinsli qrupu üzrə həmin üsullardan birinin tətbiqi onların səmərəli istifadə müddəti ərzində həyata keçirilir. Bu zaman qeyri-maddi aktivlərin səmərəli istifadə müddətində amortizasiya ayırmalarının hesablanması firmanın konservasiyası halı istisna olmaqla dayanandır.

Firma tərəfindən qeyri-maddi aktivlərin səmərəli istifadə müddəti aşağıda qeyd olunanlar əsasında müəyyən edilir:

- Rusiya Federasiyası qanunvericiliyinə uyğun olaraq patent, şəhadətnamələrin etibarlı müddəti və intellektual mülkiyyət obyektlərindən istifadə müddətinin digər məhdudiyyəti;
- firmanın həmin obyektin istifadəsindən iqtisadi fayda (gəlir) əldə edə biləcək müddət.

Səmərəli istifadə müddətinin müəyyən edilməsi mümkün olmayan qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya ayırmaları norması 20 il müddətinə müəyyən olunur. Lakin qeyri-maddi aktivlərin səmərəli istifadə müddəti firmanın fəaliyyət müddətindən çox ola bilməz.

Əsas kapitalın tərkib hissəsi kimi firmanın uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları onun uzun müddətə dövlət qiymətli kağızlarına, səhmlərə, istiqrazlara və digər müəssisələrin qiymətli kağızlarına investisiyanın yönəldilməsini əks etdirir. Bura firmanın törəmə müəssisələrinə və digər təşkilatlara sərmayə qoyuluşları aiddir.

Tamamlanmamış kapital qoyuluşuna müvəqqəti istifadədə olan əsaslı tikinti obyektləri (onlar tam istifadəyə verilənə qədər), eləcə də tam rəsmiləşdirilməmiş aktlar aiddir.

3.2.2. Müəssisənin dövriyyə kapitalı onun məzmunu və tərkibi

Firmanın dövriyyə kapitalı dövriyyə aktivlərinə (xammal, material, yanacaq, enerji və i.a.) yönəldilmiş maliyyə resurslarını əks etdirir. O, kapitalın bütün dövrünü əhatə etməklə yeni məhsulun (iş, xidmətin) istehsalında bilavasitə iştirak edir. Kapitalın dövrünün birinci mərhələsində dövriyyə kapitalı pul formasında xammalın, materialın, yanacağın, enerjinin, alətlərin alınmasına avans olaraq verilir. Nəticədə pul vəsaitləri istehsal ehtiyatları formasını alır.

Kapital tədavül sferasından istehsal sferasına keçir.

Dövriyyənin ikinci mərhələsində yeni məhsul yaradılır. Dövriyyə aktivlərinin bir hissəsi istehsal ehtiyatları kimi özünün natural-əşya formasını dəyişir (xammal, material, kompleksləşdirici materiallar və s.), bəziləri tam sərf olunur (işlənmiş yanacaq, enerji və s.). Dövriyyə aktivləri dəyişir, məhsuldar formasından əmtəə formasına keçir.

Dövriyyənin üçüncü mərhələsində hazır məhsulun satışı həyata keçirilir və istehlakçılardan pul daxil olur. Dövriyyə kapitalı yenidən istehsal sferasından tədavül sferasına keçir. Məhsul (iş, xidmət) hazırlanmasına çəkilən məbləğlə məhsul satışından daxil olan məbləğ arasında fərq firmanın mənfəətini təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas kapitaldan fərqli olaraq dövriyyə kapitalı bir istehsal tsiklində öz dəyərini tam olaraq yaradılmış məhsulun üzərinə keçirir.

Bir dövr bitdikdən sonra dövriyyə kapitalı yeni bir dövrə keçir. Dövriyyə kapitalının daimi hərəkəti istehsal və tədavül prosesinin fasiləsizliyinin əsasını təşkil edir. Təkrar istehsal prosesində dövriyyə kapitalının iştirakı onun iki tərkib hissəsinə bölünməsinə zəruri edir:

- 1) istehsal dövriyyə fondları;
- 2) tədavül fondları

Cədvəl 7

İstehsal istiqamətli firmanın dövriyyə vəsaitlərinin qruplaşdırılması

Qruplaşdırma əlamətləri		
Dövriyyə sahəsi	Dövriyyə vəsaitlərinin elementləri	Normalanma səviyyəsi
İstehsal dövriyyə fondları (istehsal sahəsi)	1. İstehsal ehtiyatları 1.1) xammal, əsas material və alınan yarımfabrikatlar; 1.2) köməkçi materiallar 1.3) yanacaq 1.4) tara 1.5) təmir üçün ehtiyat hissələri 1.6) inventarlar 2. Bitməmiş istehsal 3. Gələcək dövrün xərcləri 4. Anbarda hazır məhsul	Normalaşdırılan dövriyyə vəsaitləri
Tədavül fondları (tədavül sahəsi)	5. Yüklənmiş, ancaq alıcı tərəfindən ödənilməyən mallar 6. Kassa və bank hesablarında olan pul vəsaitləri 7. Hesablaşmalarda olan vəsaitlər (debitor borcları) 8. Digər hesablaşmalarda olan vəsaitlər	Normalaşdırılmayan dövriyyə vəsaitləri

İstehsal dövriyyə fondlarına aiddir:

- istehsal ehtiyatları;
- bitməmiş istehsal;
- gələcək dövrlər üçün xərclər

İstehsal ehtiyatlarına xammal, material, ehtiyat hissələri, yanacaq, enerji, tara, azqiymətli tezköhnələn əşyalar, təsərrüfat inventarı daxildir.

Bitməmiş istehsala texnoloji prosesdə nəzərdə tutulmuş bütün mərhələləri keçməyən məhsullar, eləcə də təcrübədən və texniki qəbuldan keçməyən komplekstləşdirilməmiş məmulatlar aiddir;

Hesablarda pul vəsaitləri;
 Hesablarda olan vəsaitlər (debitor borcları);
 Digər hesablarda olan vəsaitlər.

3.3. Əmlakın dəyər strukturunun təhlili

Maliyyə vəziyyətinin dəyişməsinə tam aydın şəkildə anlamaq üçün balansın struktur dinamikası göstəriciləri mühüm rol oynayır. Aktiv və passivdə dəyişiklik strukturunu müqayisə edərək əsasən hansı mənbələrdən yeni vəsaitlərin cəlb edilməsi, həmin vəsaitlərin hansı aktivlərə yönəldildiyi halda fikir söyləmək olar. Müəssisənin əmlakının struktur və dinamikasının ümumi qiymətləndirilməsi üçün balansın aktiv maddələrini likvidlik dərəcəsinə görə qruplaşdırmaq lazımdır. Təhlilin üfüqi və şaquli metodundan istifadə edərək balansın aktivinin ayrı-ayrı maddələrinin dəyişməsinə və həmin qrup daxilində ayrı-ayrı qrup əmlakın nisbətini müəyyən edək.

Cədvəl 8

Müəssisənin vəsaitləri	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Hesabat dövrü ərzində dəyişiklik		Strukturunun dəyişməsi
	Məbləği, min rub	Xüsusi çəki, %	Məbləğ, min rub	Xüsusi çəki, %	Məbləğ, min rub	Xüsusi çəki, %	
1.Vəsaitlərin cəmi	3345058	100	3458235	338	113177	100	0
1.1.Qeyri-dövriyyə aktivləri (aktivin I bölməsinin yekununa)	279655	83,61	2856048	82,59	59143	2,11	1,03
1.2.Dövriyyə aktivləri (aktivin II bölməsinin yekunu)	548103	16,39	602137	17,41	54034	9,86	1,03
1.2.1.Material dövriyyə aktivləri	184260	33,62	217105	36,06	32845	17,83	2,44

1.2.2.Pul vəsaitləri qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	2237	4,04	15869	2,64	6268	28,31	-1,40
1.2.3.Debitor borcları və digər aktivlər	341706	62,34	369163	61,31	27457	8,04	-1,03

Cədvəl 8-dən göründüyü kimi müəssisənin vəsaitlərinin ümumi məbləği 113 177 min rub və ya 3,385 artmışdır. Burada qeyri-dövriyyə aktivləri daha böyük xüsusi səkiyə malikdir (ilin əvvəlinə dövriyyə aktivlərinin 16,39%-nə qarşı 83,61%, ilin sonuna müvafiq olaraq 17,4%-ə qarşı 82,59%). Bu müəssisənin fondtutumluğundan xəbər verir.

Dövriyyə aktivlərinin strukturunda daha geniş yeri debitor borcları tutur – 62,34%. İlin sonuna bu qrupların həm mütləq tam məbləğində, həm də strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklər baş vermişdir. Qeyri-dövriyyə aktivlərinin azalma həcmi 59 413 min rubl və ya 2,11% azalması dövriyyə aktivlərinin tərkibində pul vəsaitləri 6268 min rub, xüsusi çəkisi isə 1,4% azalmışdır. Material dövriyyə aktivləri isə 32 845 min rub, dövriyyə aktivlərinin strukturunda xüsusi çəkisi 2,44% artmışdır. Burada qiymət amilinin təsirini nəzərə almaq lazımdır. Debitor borcları 27 457 min rub. artsa da onun xüsusi çəkisi 1,03% azalmışdır.

Dövriyyə aktivlərinin artım tempi (9,86%) qeyri dövriyyə aktivlərinin artım templərindən (2,11) yüksək olması Mobil aktivlərin dövrünün artması meylini göstərir. Bu müəssisənin maliyyə fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

Qeyri-istehsal fondların xüsusi çəkisinin aşağı düşməsi (0,61%) istehsal fondlarının strukturundakı çəkisinin 0,61% artması ilə kompensasiya olunur. İstehsal fondlarının həcmi artması müəssisə üçün müsbət hal kimi qəbul edilir.

Qeyd edilən müəssisədə əsas fondlar müəssisənin əsas kapitalında yüksək çəkiyə malikdir. Müəssisənin fəaliyyətinin yekun nəticələri (məhsul buraxılışı, onun keyfiyyəti və

maya dəyəri, mənfəət, rentabellik, maliyyə vəziyyətinin sabitliyi) onların kəmiyyətindən, texniki vəziyyətindən istifadəsinin səmərəliliyindən çox asılıdır.

İstismar prosesində əsas istehsal fondlar (xüsusilə onların aktiv hissəsi) tədricən köhnəlir, yəni tədricən özlərinin ilkin xüsusiyyətlərini itirir və onlara qarşı qoyulan tələblərə cavab vermir.

Cədvəl 9

Qeyri-dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyətinin təhlili

q/dövriyyə aktivləri	İlin əvvəli üçün		Hesabat dövrünün sonu		Hesabat dövründə dəyişiklik		Struktur dəyişikliyi, %
	Məbləğ, min man	Xüsusi çəki, %	Məbləğ, min man	Xüsusi çəki, %	Min man	%	
Əsas vəsaitlər							
İlkin dəyəri	3833622	x	4051603	x	21 981	5,69	X
Köhnəlmə məbləği	1696790	x	1846412	x	149622	8,82	X
Köhnəlmə dərəcəsi	0,4426	44,26	0,4557	45,57	x	X	1,31
Qalıq dəyəri	2136832	76,40	2205191	77,21	68 359	3,20	0,81
Bitməmiş tikinti	634 656	22,69	618 895	21,67	-15 761	-2,48	-1,02
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşu	9137	0,33	9394	0,33	257	2,81	0,00
q/maddi aktivlər	16 330	0,58	22 618	0,79	6288	38,51	0,21
q/dövriyyə aktivlərinin yekunu	2796955	100	2856098	100	59143	2,11	0,00

Cədvəl 10

Əsas vəsaitlərin strukturunun təhlili

Əsas vəsaitlərin quruluşu və tərkibi	İlin əvvəli üçün		Daxil olub min rubl	Çıxıb, min rubl.	Hesabat dövrünün sonuna			Hesabat dövründə dəyişiklik %	Struktur dəyişikliyi, %
	Məbləğ, min rubl	Xüsusi çəki, %			məbləğ min rubl	xüsusi çəki, %	min rubl		
Bina	970255	25,31	27 827	8916	989166	24,41	18911	1,95	-0,89
Tikililər	1 092 514	28,50	107 247	0	1199761	29,61	10724	9,82	1,11
Maşın və avadanlıqlar	1 737 232	45,32	101 813	10659	1828386	45,13	91154	5,25	-0,19

Nəqliyyat vasitələri	26 103	0,68	303	251	26155	0,65	52	0,20	-0,04
Istehsal və təsərrüfat inventarı	4978	0,13	625	8	5595	0,14	617	12,39	0,01
Çoxillik bitkilər	2540	0,07			2540	0,06	0	0,00	0,00
Əsas fondların cəmi: o cümlədən:	3833622	100	237815	19834	405163	100	217981	5,69	0
Istehsal	3436803	89,65	237215	17094	3656924	90,26	220121	6,40	0,61
q/istehsal	396 816	10,35	600	2740	394679	9,74	-2140	-0,54	-0,61

Cədvəl 11

Əsas fondların texniki vəziyyətini və hərəkətini xarakterizə edən göstəricilər

Əmsal	Hesablama düsturu	Xarakteristikası	Hesablanması
1	2	3	4
1. Təzələnmə	$\Theta_{\text{təz}} = \Theta_{\text{o.f.d.}} / \Theta F_{\text{i.s.}}$ burada: $\Theta_{\text{o.f.d.}}$ - daxil edilən əsas fond; $\Theta F_{\text{i.s.}}$ - ΘF ilin sonuna dəyəri	ΘF -n yeniləşməsinin intensivliyini əks etdirir	$237\ 815 / 405\ 1603 = 0,059$
2. Ləğvetmə	$\Theta_1 = \Theta F_1 / \Theta F_{\text{i.o.}}$ ΘF_1 - ləğv edilən ΘF dəyəri; $\Theta F_{\text{i.o.}}$ - ΘF ilin əvvəlinə dəyəri	Cari ildə silinən ΘF payını əks etdirir	$19\ 834 / 3\ 833\ 622 = 0,0052$
3. Yararlılıq	$\Theta_y = 110 - \Theta_k$, burada: $-\Theta_k$ köhnəlmə əmsalı	Yeni, işqabiliyyətli fondların payını göstərir	Ilin əvvəlinə $1 - 0,44 = 0,56$ Ilin sonuna $1 - 0,46 = 0,54$
4. Köhnəlmə	$\Theta_k = \Theta F_{\text{km}} / \Theta F_{\text{i.d.}}$, burada: ΘF_{km} - ΘF köhnəlmə məbləği, $\Theta F_{\text{i.d.}}$ - ΘF -n ilkin dəyəri	ΘF köhnəlməsini xarakterizə edir	Ilin əvvəlində $1\ 696\ 790 / 3\ 833\ 622 = 0,44$ Ilin sonunda $1\ 846\ 412 / 4\ 051\ 603 = 0,46$

Təsərrüfat fəaliyyəti təhlil olunan müəssisədə köhnəlmə əmsalı ilin sonu üçün 46% təşkil etmişdir. Daha doğrusu onların, demək olar ki, yarısı köhnəlmişdir. Bununla yanaşı onların təzələnmə intensivliyi çox aşağıdır (təzələnmə əmsalı – 5,9% ləğvedilmə əmsalı 0,52%-dir).

Təhlil prosesində müəyyən etmək lazımdır ki, təzələnmə yenilərin alınması, yoxsa mövcud fondların modernləşdirilməsi hesabına aparılmışdır. Yeni iş qabiliyyəti fondların payını göstər yararlılıq əmsalı 2% azalaraq ilin onuna 54% təşkil etmişdir.

Müəssisənin əsas vəsaitlərindən istifadəsini qiymətləndirmək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir:

Rentabellik (mənfəətin əsas istehsal fondlarının ortaillik dəyərinə nisbəti);

Fondverimi (ƏDV və aksizlər çıxılmaqla əmtəəlik və ya satılmış məhsulların dəyərinin əsas istehsal fondlarının ortaillik dəyərinə nisbəti);

Fondtutumu (fondverimi göstəricisinin əksi);

Məhsul artımının hər bir rubluna əsas kapitalın xüsusi çəkisi;

Əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini əks etdirən ümumiləşdirici göstərici fondverimi göstəricisi hesab edilir.

Fondverimi əmsalını hesablamaq və amilli təhlilini həyata keçirtmək üçün ilkin məlumatları təqdim edək (cədvəl 12)

Cədvəl 12

Təhlilin aparılması üçün istifadə olunan göstəricilər

Göstəricilər	Ilin əvvəlinə	İlinin sonuna	Plandan kənarlaşma (+,-)	Planın yerinə yetirilməsi, %
1. Əmtəəlik və ya satılmış məhsulun həcmi (ƏM, SM), min rubl	3 301 843	1 961 093	-1 340 750	59,39
2. ƏİF orta illik dəyəri	3 546 863,5	3 546 863,5	0	100,00
3. Maşın və avadanlıqların (M) dəyəri, min rubl	1 737 232	1 828 386	91 154	105,25
4. ƏİF-da maşın və	48,98	51,55	2,57	X

avadanlıqların xüsusi çəkisi ($XÇ^m$), %				
5. Maşın və avadanlıqların dəyərinin 1 rubluna ƏM (SM) həcmi	1,901	1,07	-0,828	56,44
6. Fondverimi (F_v), rubl	0,93	0,55	-0,38	59,14

Fondveriminə təsir edən amillərin təhlili

Əsas istehsal fondlarının fondveriminə təsir göstərən birinci səviyyəli amillərə ƏİF-nin ümumi məbləğində fondların aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi və onların fondvermi göstəricisinin dəyişməsidir.

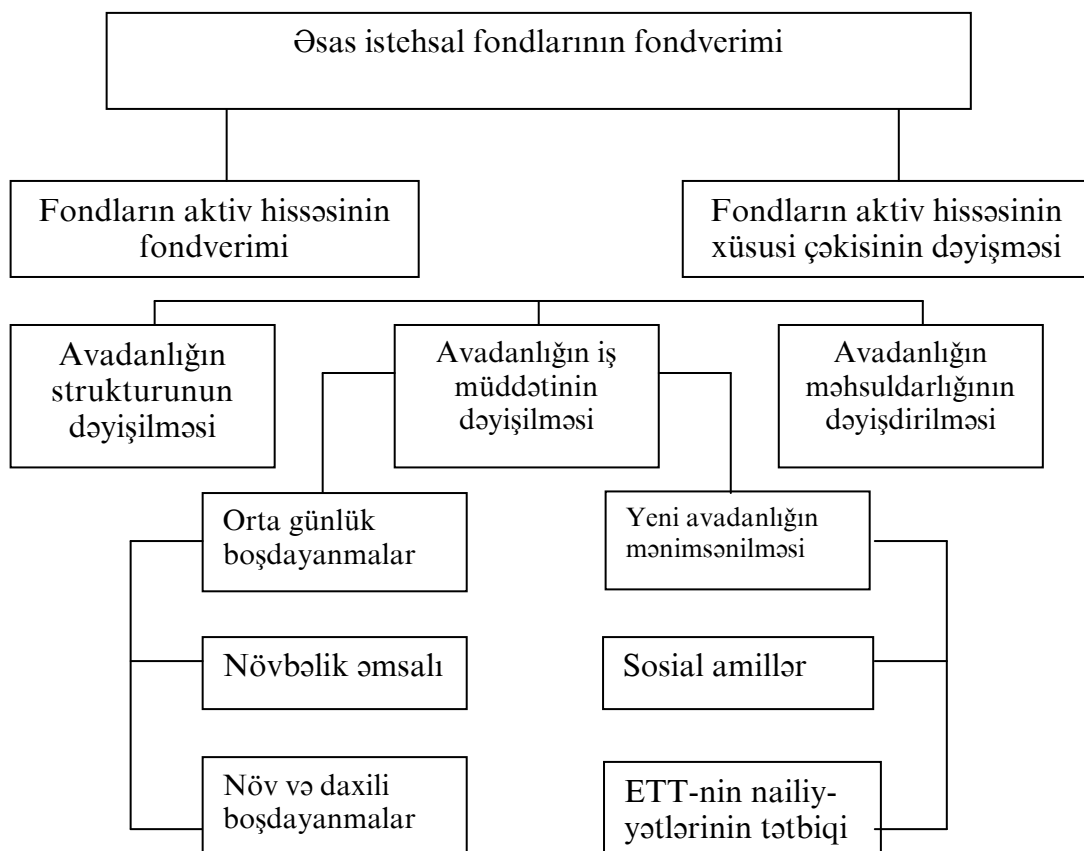
Zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə fondvermi göstəricisinin amilli təhlilini aparaq. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$F_v = \frac{\text{ƏM (SM)}}{M} + \frac{M}{\text{ƏF}} = F_{a_v} + XÇ^m$$

Zəncirvari yerdəyişmə üsulunun mahiyyəti ardıcıl olaraq hesablamaya daxil olan fərdi göstəricilərin bazis kəmiyyətinin, onların faktiki kəmiyyəti ilə əvəz edilməsi və ümumiləşdirici göstəriciyə onların hər birinin təsirinin hesablanması ilə xarakterizə olunur. İqtisadi göstəricilərin faktiki kəmiyyətinin plan kəmiyyətindən kənarlaşmasını təhlil edərkən, eləcə də göstəricilərin dinamikasının öyrənilməsi zamanı bu metoddan istifadə oluna bilər.

Hesablamalardan görüldüyü kimi (cədvəl 13) əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin xüsusi çəkisinin artması fondverimin göstəricisinə müsbət, maşın və avadanlıqların dəyərinin y rubluna məhsulun həcmnin azalması isə mənfi təsir göstərmişdir.

Sxem 9

Fondverimi göstəricisinə təsir göstərən amillər

Cədvəl 13

Fondverimi göstəricisinə təsir göstərən amillərin təhlili

Hesablamaların ardıcılığı	Fərdi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsi		F _v , rubl	Öncəki hesablamadan kənarlaşma	Kənarlaşmanın səbəbləri
	XÇ ^m , %	F _v ^a , rubl			
1-ci hesablama - İlin əvvəlində	48,98	1,901	093	-	-
2-ci hesablama – 1-ci göstəricinin əvəz edilməsi	51,55	1,901	0,98	0,98 – 0,93 = =0,05	XÇ ^m -nin 0,05% artması
3-cü hesab – 2-ci göstəricinin əvəz edilməsi	51,55	1,073	0,55	0,55 – 0,98 = =-0,43	F _v ^a -nın 0,43% azalması

3.3. Dövriyyə vəsaitlərinin təhlili

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti, onun sabitliyi əksər halda kapital mənbələrinin optimal strukturundan xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbətindən və müəssisənin aktivlərinin strukturunun optimallığından (əsas və dövriyyə kapitalının nisbətindən) asılıdır.

Dövriyyə kapitalı – bir istehsalat tsikli və ya qısa təqvim dövrü ərzində istifadə olunan obyektlərə yönəldilən maliyyə resurslarıdır.

Dövriyyə kapitalının tərkibində əmlakın maddi-əşya elementləri, pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (səhmlər və digər qiymətli kağızlar, depozitlər, istiqrazlar, verilmiş veksellər) daxildir. Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi və strukturunun təhlili əmlakın daha Mobil hissəsinin mütləq, nisbi artımı və ya azalma meyillərini öyrənməyə imkan verir. Dövriyyə aktivlərinin artması, bir qayda olaraq, müəssisənin fəaliyyətinin genişlənməsini xarakterizə edir. Lakin ilk öncə bu artım və ya azalmanın hansı maddələr hesabına baş verdiyini aşkara çıxarmaq lazımdır. Məsələn, əgər artım ehtiyat və məsrəflərin artması hesabına olmuşdursa, bu, istehsal potensialının artırılması, pul aktivlərinin inflyasiyadan qorunmasını göstərir, əgər debitor borclarının artması hesabına olmuşdursa, bu, müqavilə və hesablaşma intizamının pozulmasını, yaranmış borclara görə vaxtında iddianın qaldırılmasını, müəssisənin qeyri-sabit maliyyə vəziyyətinə səbəb ola biləcək özünü doğrultmayan debitor borclarının artmasını göstərir.

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi mövcudluğu və strukturunu təhlil etmək üçün aşağıdakı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl 14-ün göstəriciləri aydındır ki, dövriyyə aktivlərinin həcmnin ümumi dəyişməsi 54 034 min rubl və ya 9,86% təşkil etmişdir. Dövriyyə aktivlərinin tərkibində debitor borcları 20,89%, ehtiyat və xərclər – 12, 14% artmış, pul və-

saitləri – 68,97% aşağı düşmüş, ƏDV, digər ehtiyat və xərclər 24,19% azalmışdır.

Ehtiyat və xərclərin strukturunda xammal və materiallar daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Azqiymətli tezköhnələn əşyalar ikinci yerdə durur. Hesabat dövrünün sonuna ehtiyat və xərclərin strukturunda xammal və materiallar 1,69%, azqiymətli tezköhnələn əşyalar 3,69% artmışdır.

Debitor borcunun strukturunda isə xüssui yeri alıcılar və sifarişçilər (27,27%) tutur.

Digər debitorlar 16,16% təşkil etmişdir, hesabat ilinin sonuna «Alıcılar və sifarişçilər» göstəricisi 1,45% artmış və «digər debitorlar» 3,69% azalmışdır.

Pul vəsaitlərinin strukturunda ilin əvvəlinə hesablaşma hesabı böyük xüsusi çəkiyə (4%) malik olmuş, ilin sonuna bu göstərici iki dəfədən çox azalaraq 1,06% təşkil etmişdir.

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibində debitor borclarının xüsusi çəkisi artmış (4,69%), müəssisədə qısamüddətli maliyyə qoyuluşları yaranmışdır ki, onların xüssui çəkisi 1,49% təşkil etmişdir, ehtiyat və xərclərin xüsusi çəkisi də 0,75% artmışdır. Bununla yanaşı ƏDV və pul vəsaitlərinin xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 4,03% və 2,9% azalmışdır.

Müəssisədə pul vəsaitlərinin azalması ilə paralel olaraq debitor borclarının artması müşahidə edilir ki, debitor borclarının bütün dövriyyə vəsaitlərinin yarısını təşkil etməsi çox neqatii hal hesab olunmalıdır. Debitor borclarının artması ilə əlaqədar problemləri müəyyən etmək üçün onun müfəssəl təhlil olunması zəruridir.

3.3.2. Debitor borcların təhlili

Hesablaşma intizamının vəziyyəti debitor borclarının mövcudluğu ilə xarakterizə edilir və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Müqavilə və hesablaşma intizamına riayət olunmaması yaranmış borclar üzrə vaxtında iddianın qaldırılmaması özünü-

nü doğrultmadan debitor borclarının artmasına gətirib çıxarar ki, bu da, öz növbəsində, müəssisənin qeyri-sabit maliyyə vəziyyətinin yaranmasına səbəb olur.

Debitorlar ilə hesablaşmaların vəziyyətinin təhlili 1 və 5-ci formalarda verilən məlumatlara əsasında həyata keçirilir.

Debitor borcu – alıcı və sifarişçilərdən alınmalı olan məbləğdir.

Cədvəl 14

**Dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu,
strukturu və dinamikasının təhlili**

Göstərici	Məbləği		Xüsusi çəkisi		Dəyişiklik		Struktur dəyişikliyi, %
	Ilin əvvəlinə	Ilin sonuna	Ilin əvvəlinə	Ilin sonuna	Min rubl,məbləği	%	
1. Ehtiyat və xərclər, o cümlədən:	198 995	223 147	36,31	37,06	24,152	12,14	0,75
Xammal və material	84 093	102 571	15,34	17,03	18 478	21,97	1,69
ATƏ	44 876	71 512	8,19	11,88	26 636	59,35	3,69
Bitməmiş istehsalat xərcləri	18 064	5843	3,30	0,97	-12 221	-67,65	-2,33
Hazır məhsul və təkrar satış üçün mallar	3 227	37 179	6,79	6,17	-48	-0,13	-0,62
Gələcək dövrlərin xərcləri	14 735	6042	2,69	1,00	-8693	-59,00	-1,68
ƏDV və digər ehtiyat və xərclər	71 336	54 083	13,02	8,98	-17 253	-24,19	-4,03
2. Debitor borcları (hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində ödənilməsi nəzərdə tutulur)	255 635	309 038	46,64	51,33	53 403	20,89	4,69
Alıcılar və sifarişçilər	149 458	172 938	27,27	28,72	23 480	15,71	1,45
Verilmiş	17 607	61 039	3,21	10,14	43 432	246,67	6,92

avans							
Digər debitorlar	88 570	75 061	16,16	12,47	-13 509	-15,25	-3,69
3. Pul vəsaitləri, o cümlədən:	22 137	6869	4,04	1,14	-15 268	-68,97	-2,90
Kassa	119	167	0,02	0,03	48	40,34	0,01
Hesablaşma hesabı	21 933	6388	4,00	1,06	-15 545	-70,87	-2,94
Valyuta hesabı	0	314	0,00	0,05	314	x	0,05
Digər pul vəsaitləri	85	0	0,02	0	-85	-100,00	-0,02
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	0	9000	0,00	1,49	9000	x	1,49
Dövriyyə vəsaitlərinin cəmi	548 103	602 137	100	100	54 034	9,86	0,00

Müəssisə öz məhsullarını hesablarını vaxtında ödəyə biləcək alıcı və sifarişçilərə satmaqda maraqlıdır.

Alınacaq bütün hesablar qrup üzrə təsnif edilir: ödəniş vaxtı çatmayan, müddəti 1 gündən 30 günədək, 180, 360 gün və bir ildən yuxarı ödəmə müddəti nə qədər uzaldılarsa hesab üzrə ödəmə ümidi bir o qədər azalır. Həmçinin, özünü doğruldan (ödəmə müddəti çatmamış və ya 1 aydan az) və doğrutmayan bocları fərqləndirmək lazımdır.

Alıcıların ödədiyi hesab şübhəli ümitsiz borc adlanır, ümitsiz borclar debitor borc məbləğinin hər rublunun müəyyən hissəsinin olmayacağını (geri qaytarılmayacağını) xarakterizə edir.

Hesabat dövrü üçün debitor borcları 20,9% (cədvəl 15) artmışdır. O, istisna olaraq qısamüddətli xarakter daşıyır, müəssisənin uzunmüddətli borcu mövcud deyil. Üç aydan artıq vaxtı keçmiş debitor borcları ilin əvvəlinə 14,37%, ilin sonuna isə 16,05% təşkil etmişdir. Nəticə etibarilə vaxtı keçmiş borcların azalmasına meyli müşahidə olunur. İlin sonuna qısamüddətli vaxtı keçmiş borc 20,4% azalmışdır ki, bu da müəssisə üçün müsbət hal hesab edilir.

Debitor borcların dövrünü 6,9 dövr, orta debitor borcu 286 336,5 min rubl debitor borcunun ödənilməsi müddəti – təxminən 52 gün (yəni 1,5 aydan artıq deyil) təşkil edir. Debi-

tor borcları cari aktivlərin yarısından çoxdur, yəni 51,32%-dir. Şübhəli debitor borclarının payı 16,05% təşkil edir.

Hazır məhsul üzrə debitor borcları – 151,6 milyon rubl, o cümlədən, vaxtı keçmiş borclar 32,4 milyon rubl təşkil edir.

Cədvəl 15

Debitor borclarının tərkib və strukturunun təhlili

Göstərici	Vəsait axını								Qalıq artımı tempi, %
	İlin əvvəlinə qalıq		Yaranmışdır		Ödənilmişdir		İlin sonuna qalıq		
	məbləğ, min rubl	xüsusi çəki, %	məbləğ, min rubl	xüs. çəki, %	məbləğ, min rubl	xüs. çəki, %	məbləğ, min rubl	xüs. çəki, %	
1. Debitor borcları, cəmi	255 635	100	5 73638	100	5683 235	100	309238	100	120,9
1.1.Qısamüddətli, o cümlədən:	255 635	100	573638	100	5683235	100	309038	100	120,9
a) vaxtı keçmiş	62 310	24.37	1232058	21,48	1244780	21,90	49 588	16,05	79,6
Müddəti 3 aydan artıq	62 310	100	1232058	100	1244 780	100	49 588	100	78,0
1.2.Uzunmüddətli	0	0	0	0	0	0	0	0	0
a) o cümlədən: müddəti 3 aydan artıq	0	0	0	0	0	0	0	0	0
B)Hesablanma tarixindən sonra 12-aydan artıq müddətə ödənilməsi gözlənilən borc	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Onlardan təşkilatlar üzrə:

SİBREO – 1,8 milyon rubl;

Komiteks – 23,7 milyon rubl;

AK Azot – 1,3 milyon rubl;

PPKK ASC – 18 milyon rubl;

Oçakovsk bazası – 1,4 milyon rubl;

Xalı örtüyü – 0,5 milyon rubl;

Rus neft məhsulları – 0,4 milyon rubl;

İxrag üzrə borc – 119,4 milyon rubl.

Cədvəl 16

Debitor borcların dövriyyəsinin göstəriciləri

No:	Göstərici	Düstur	İlin sonuna hesablama
1	Debitor borclarının dövriyyəsi ($D_{d.b.}$)	$D_{db} = P_g / D_b$ Burada: P_g – satışdan pul gəliri, - D_b orta debitor borcu	1 961 093 / 282 336,5 = 6,9 (dövriyyə)
2	Orta debitor borcu (D_b)	$D_b = (D_{bi.o} + D_{bi.s}) / 2$	(255 635 + 309 038) / 2 = 282 336,5 (min rub)
3	Debitor borcunun ödənmə müddəti (T_{bz})	$T_{b\ddot{o}} - 360 / D_{d.b.}$	360 / 609 = 52,17 (gün)
4	Xüsusi debitor borcunun cari aktivlər həcmində çəkisi ($XÇ_{db}$)	$XG_{d.b.} = D_b \times 100 / CA$	309 038 x 100 / 602 137 = 51,32 (%)
5	Şübhəli debitor borclarının xüsusi çəkisi ($XÇ_{\dot{s}.b.}$)	$XG_{\dot{s}.b.} = D_{\dot{s}.b.} \times 100 / D_b$ $D_{\dot{s}.b.}$ - şübhəli debitor borcları	49 588 x 100 / 309 038 = 16,05 (%)

Cədvəl 17

Ən çox borcu olan debitor təşkilatların siyahısı

Təşkilatın adı	İlin sonuna qalıq	
	Cəmi	O cümlədən, müddəti 3 aydan artıq olan
Dalnee Zarubejiye	73 108	786
FT ABŞ	43 781	3
“Komitek” SC	23 651	23 651
ÇTK	5598	5059
“MNPZ- Satış” QSC	3307	-
Avstriya- Tetrasiya	2204	1711
“Voronov” Moskva aqrofirması	1991	18 969
SİBQEO (komisiya müqaviləsi)	1772	1772
“Poliprop” – sənaye şirkəti	1761	-
“Kamak-Mişenenxandel” firması	1717	1633

Bununla yanaşı, xammalın emalı üzrə xidməti göstərilməsi 4,1 milyon rubl, o cümlədən, vaxtı keçmiş 0,8 milyon rubl məbləğində debitor borcu müəssisəyə ödənilməmişdir.

Debitor borcları üzrə aparılan təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisədə debitorlarla bağlı bəzi problemlər mövcuddur və bu problemlər hesabat ilində həll edilməmiş qalmışdır. Alıcıların hesabların xüsusilə vaxtı uzadılmış ödənişlər üzrə vəziyyəti müntəzəm olaraq yoxlanılmalı, debitor-

ların kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar müəyyən şərtlər təyin edilməli; alıcılara məhsul üzrə vaxtında ödənişi stimullaşdıran çevik güzəşt sistemini təklif etmək və digər iqtisadi təsir formalarını tətbiq etmək, debitor və kredit borclarının nisbətini izləmək lazımdır.

3.3.3. Özünü yoxlama testləri

1. Müəssisənin maliyyə təhlilinin rolu:
  - a) pul gəlirlərinin (kapital) yaradılmasının qiymətləndirilməsi;
  - b) maliyyə vəsaitlərinin istifadəsinin qiymətləndirilməsi;
  - c) pul gəlirlərinin yaradılması, onların düzgün yerləşdirilməsi və səmərəli istifadəsinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.
2. Əmlakın dəyər strukturunun təhlilinin vəzifələrinə aiddir:
  - a) müəssisənin gəlirlərinin qiymətləndirilməsi;
  - b) maliyyə sabitliyi göstəricilərinin qiymətləndirilməsi;
  - c) ayrı-ayrı elementlərin strukturunun və müəssisə əmlakının yaradılmasında onların rolunun qiymətləndirilməsi;
3. Müəssisənin xüsusi kapitalına daxildir:
  - a) əlavə və ehtiyat kapitalı;
  - b) kassada, hesablaşma və valyuta hesabında pul vəsaitləri;
  - c) debitor borcları.
4. Kapitalı hansı əlamətlərinə görə təsnifləndirmək lazımdır:
  - a) mənsubiyyətə görə, investisiya obyektinə, istifadə məqsədinə, kapitalın dövrəni prosesində iştirak formasına görə;
  - b) təyinatına, istifadə olunan vəsaitlərin həcminə, kapitalın dövrəni qaydasına görə.
5. Əsas fondlara daxildir:
  - a) dəyərindən asılı olmayaraq, 12 aydan az müəssisənin əmlakının səmərəli istifadə müddətinə malik əşyalar;
  - b) məhsul istehsalı zamanı müəssisənin əmlakının əmək vasitəsi kimi istifadə olunan hissəsi;

c) məhsul istehsalı və xidməti göstərilməsi zamanı əmək predmeti kimi istifadə edilən hissəsi.

6. Müəssisənin texniki silahlanması səviyyəsi xarakterizə edir:

a) əsas vəsaitlərin aktiv və passiv hissələrinin nisbətini;
b) müəssisənin dövriyyədən kənar və dövriyyə aktivlərinin nisbətini;

c) müəssisənin əsas və xüsusi vəsaitlərinin nisbətini.

7. Dövriyyə aktivlərinə daxildir:

a) istehsal ehtiyatları;
b) qeyri-maddi aktivlər;
c) uzunmüddətli kapital qoyuluşları

8. Normalaşdırılmış dövriyyə vəsaitlərinə daxildir:

a) yüklənmiş, lakin alıcılar tərəfindən haqqı ödənilməmiş mallar;

b) xammal, əsas materiallar və alınmış yarımfabrikatlar;

c) debitor borcları.

9. Əsas fondların texniki vəziyyəti aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur:

a) köhnəlmə əmsalı;
b) əməyin fondla silahlanması;
c) əsas real kapitalın rentabelliği.

10. Debitor borcları:

a) alıcılar və sifarişçilərin ödəyəcəyi məbləğdir;

b) mal göndərənlər qarşısında müəssisənin qısamüddətli öhdəlik məbləğidir.

11. Debitor borclarının dövrəni aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$A) D_{db} = \frac{P_g}{D_b}$$

Burada: P_g – məhsul satışından pul gəliri;

D_b – debitor borclarının orta

$$B) D_{db} = \frac{D_b \times 100}{\text{cari aktivlər}}$$

$$B) D_{db} = \frac{D_b .i.ə. + D_{b.i.s.}}{2j}$$

3.4. Qlossari

Amortizasiya fondu – əsas fondların sadə və geniş təkrar istehsalı üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitidir.

Amortizasiya – əsas fondların dəyərini tədricən onların iştirakı ilə istehsal edilmiş məhsul və xidmətlərin dəyərinə tədricən keçirilməsi məqsədli vəsait yığımı, onların köhnəlmiş əsas fondların əvəz edilməsi üçün sonradan istifadə olunması.

İcarə – müəyyən haqq müqabilində əmlakın müvəqqəti istifadəyə verilməsi haqda müqaviləyə əsaslanan icarəsidir.

Balans – müəssisənin vəsaitinin (aktivlər) və onların ödənmə mənbələrinin (passivlər) tərkibi və dəyər qiymətləndirilməsi haqda məlumatları özündə əks etdirən əsas kompleks mühasibat uçotu sənədidir.

Debitor borcu – alınacaq hesablar məbləği, kreditə malların satışı, iş və xidmət göstərilməsi nəticəsində vəsaitin tədricən müəssisənin dövriyyəsindən yayındırılması formasıdır.

Pul dövrəni – pulların nağd və ya nağd olmayan formada həyata keçirərkən funksiyaların hərəkətidir.

Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşu – uzun müddətə nəzərdə tutulmuş maliyyə qoyuluşu, uzunmüddətli borc.

Kapital qoyuluşu – əsas fondların bərpasına və artımına yönəldilən material məsrəfləri və pul ehtiyatları.

Nağd-pul dövranı – tədavül sfepasında nağd pul vəsaitlərinin hərəkəti və onlar tərəfindən tədavül və ödəmə vəsaitləri funksiyalarının yerinə yetirilməsi.

Dövriyyə vəsaitinin dövranı – istehsal ehtiyatların alınmasından başlayaraq pulun müəssisənin hesabına köçürülməsi ilə pul vəsaitinin tam dövranı başa çatan müddətlə müəyyən edilən dövriyyə vəsaitlərinin istifadənin səmərəlilik göstəricisidir. Bu dövretmənin uzunluğu günlərlə göstərilir.

İstehsal dövriyyə fondları – xammal, material, yanacaq, tara, bitməmiş istehsal, gələcək dövrün xərcləri kimi aktivlərlə ifadə edilir.

Dövriyyə fondu – mallar (anbarda və göndərilən) və pul vəsaitləri (müəssisənin kassasında, hesablaşma hesabında və digər hesablarında).

Maliyyə hesabatı – maliyyə göstəriciləri haqda məlumatları əks etdirən sənədlər toplusu.

IV FƏSİL. ƏMLAKIN YARANMA MƏNBƏLƏRİNİN DİNAMİKASI VƏ STRUKTURUNUN TƏHLİLİ

4.1. Mühasibat balansı

Mühasibat balansı iki hissədən – aktiv və passivdən ibarət olmaqla, cəmi bərabər olan ikisiralı rəqəmlərdən əks etdirilir. Balansın aktivi müəssisənin əmlakını (onun sərəncamında olan maddi dəyərləri) və həmin dəyərlər üzərində hüququnu ifadə edir.

AKTİV
Əmlakın tərkib hissələri

PASSİV
Kapitalın mənbələri

Əmlakın real formaları		Əmlakın rəkal formaları			
Dövryyədən kənar aktivlər	Qeyri-maddi aktivlər		Nizamnamə kapitalı		
	Əsas vəsait			Əlavə kapital	
	Material qiymətlilərinə yönəldilmiş uzunmüddətli kapital qoyuluşu				
	Maliyyə qoyuluşu				
	Ehtiyatlar	Xammal, material, yanacaq və s.		Ehtiyat kapitalı	
		Bitməmiş istehsal üzrə xərclər	Təsərrüfat subyektinin (müəssisə) mülkiyyəti		Bölüşdürülməmiş mənfəət
		Hazır məhsul, mallar			Məlgöndərənlərə kreditör borclar (mal borcu)
	Gələcək dövrlərin xərcləri	Vəksel borcu (ödəniləcək vəksel)			
	Dövryyə (cari) aktivlər	Kənar öhdəliklər və maddiləşdirilmiş qiymətlilər	Debitorlar		
			Alınacaq vəksel		
Qiymətli kağızlar		Bank kreditləri			
Müəssisənin sərəncamında olan əmlak		Digər borclar			
		Digər öhdəliklər			
		Kassada nağd pul			
		Bakdakı hesablaşma hesabında əmanətlər			
		Valyuta hesabında əmanətlər			

Balansın passivi müəyyən təsərrüfat subyektlərinin (müəssisələrin, səhmdarların, dövlətin və s.), eləcə də, üçüncü şəxslərin (kreditorların, investorların, bankların və s.) təşəbbüsü ilə yaradılan kapitaldır. Mühasibat balansı Rusiya Federasiyasının valyutasında müəssisənin maliyyə vəziyyətini əks etdirir.

Balansın passivi, hər şeydən öncə, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə qoyulan vəsaitin (kapitalın) həcmi, eləcə də iştirakçıların bu əmlakın yaradılmasında iştirak formasını göstərir.

Geniş mənada balansın passivi müəssisənin maliyyələşməsinin əsasını təşkil edən hüquqi münasibətlərin məcmusudur.

Beləliklə, balansın passivində xüsusi, borc və cəlb edilən formalara bölünən borc kapitalı daxil olmaqla müəssisənin müxtəlif vəsait mənbələri əks olunur.

Öhdəliklər ödəniş müddəti, təminat forması, alıcı qrupu (malgöndərənlər, kredit müəssisələri və s.) üzrə diferensiallaşdırılır. Xarici öhdəliklər aşağıdakı növlərə bölünür: borclar (uzunmüddətli və qısamüddətli), müxtəlif kredit müəssisəsi üzrə öhdəliklər, alınmış avanslar; tədarük olunan mallar və göstərilən xidmətlər üzrə öhdəliklər; törəmə cəmiyyəti qarşısında öhdəliklər, vergi öhdəlikləri, digər öhdəliklər.

Öhdəliklərin subyektlər üzrə qruplaşdırılması zəruridir, bu, öhdəliyin ödənilməsinin təcilliyinin müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- Təşkilatların mülkiyyətçiləri;
- Bank kreditorları və s.

Mülkiyyətçilər qarşısında öhdəliklər praktiki olaraq balansın daimi hissəsini təşkil edir, məsələn, nizamnamə kapitalı. Bir qayda olaraq, onun həcmi il ərzində dəyişilmir. Lakin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda nizamnamə kapitalının artırılması və ya azaldılmasına icazə verilir. Mülkiyyətçilər qarşısında digər öhdəliklər – ödənişin nizamnamə kapitalı üzrə paydan artıq hissəsinin özlərinin istifadəsi üçün vəsaitin yığılmasıdır.

Öhdəliyin bu hissəsi balansın passivinin «Ehtiyat kapitalı», «Əlavə kapital», «Ötən illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti» kimi maddələrində əks olunur.

Ehtiyat kapitalı xüsusi kapitalın əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan itkilərinin (zərərlərin) həmçinin investorların gəlirlərinin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş mənfəət məbləğinin istifadə olunan hissəsidir. Ehtiyat kapitalının yaradılmasının əsas mənbəyini mənfəət təşkil edir.

Əlavə kapital dövriyyədən kənar aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsindən əldə olunan məbləğdən, büdcədən dövriyyə vəsaitlərinin bərpa edilməsinə ayrılmış vəsaitdən, eləcə də, müəssisənin xüsusi kapitalına daxil olan digər vəsaitlərdən ibarətdir.

Bölüşdürülməmiş mənfəət xüsusi kapitalın müəssisənin texniki və sosial inkişafına yönəldilən böyük hissəsidir. Mülkiyyətçilər qarşısında bütün sadalanan öhdəliklər «**Xüsusi kapital**» adlanan ümumi anlayışda birləşir.

Təsərrüfat nöqtəyi-nəzərindən borc vəsaitləri əmlakın (aktiv) mənbəyi, hüquqi nöqtəyi-nəzərdən isə təsərrüfat subyektinin (müəssisənin) borcudur.

Uzunmüddətli öhdəliklər – hesabat tarixindən sonra 12 aydan artıq müddətə müqavilələrə uyğun olaraq ödənilməli borc vəsaiti məbləğidir.

Qısamüddətli öhdəliklər – V bölmədə qeyd olunan hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində ödənilməli olan kreditor borcları məbləği və hesabat dövrünün sonuna faizlər nəzərə alınmaqla ödənilməli olan kredit və borclardır.

Kreditor borcları aşağıdakı maddələrdən ibarətdir:

- «malgöndərən və podratçılar» - daxil olan material qiymətləri, həyata keçirilən işlər və göstərilən xidmətlər müqabilində malgöndərən və podratçılara borc məbləğini göstərir;
- «ödəniləcək veksəl» - 60№-li «Malgöndərən və podratçılarla hesablaşmalar» hesabında nəzərə alınan mal daxilolmaların, iş və xidmətlərin, eləcə də veksellərin təmin olun-

ması məqsədilə müəssisə tərəfindən malgöndərənlərə, podratçılara və digər kreditorlara olan borcun məbləğini əks etdirir;

- «müəssisənin heyəti üzrə borc» hesablanmış, lakin ödənilməmiş əməkhaqqı məbləğini göstərir;
- «büdcədən kənar dövlət fondlarına olan borc» - dövlət sosial sığortasına, təqaüd təminatına və müəssisə işçilərinin tibbi sığortasına köçürmələr üzrə yaranan borc məbləğini əks etdirir;
- «büdcəyə olan borclar» - müəssisənin işçilərindən alınan gəlir vergisi də daxil olmaqla büdcəyə bütün növ ödəniş üzrə borclar;
- «alınan avans» - bağlanan müqaviləyə əsasən gözlənilən hesablar üzrə digər təşkilatlardan alınan avans məbləği;
- «digər kreditorlar» - digər maddələrdə öz əksini tapmayan hesablar üzrə müəssisə borcları, o cümlədən, bu maddədə müəssisənin sığorta ödəyicisi olduğu əmlak və işçilərin məcburi borcları əks olunur.

Ödəniş müddəti üzrə kreditor borclarının vəziyyəti və hərəkəti 2-ci bölmədə açıqlanır (Mühasibat hesabatının 5№-li forması, sət.230-243).

Balansın passiv bölməsində müəssisənin sadalanan öhdəlikləri ilə yanaşı, həmçinin aşağıdakı maddələr də daxildir:

- gəlirlərin ödənilməsi üzrə iştirakçılara (təsisçilərə) borclar (dividentlər), səhmlər, istiqrazlar üzrə faizlərin, borcların ödənilməsi müəssisənin borclarını göstərir;
- «gələcək xərc və ödəmələr üçün ehtiyatlar» - Rusiya Federasiyasının mühasibat uçotu və hesabatı vəsait qalıqlarını göstərir;
- «digər qısamüddətli öhdəliklər» - «Qısamüddətli öhdəliklər» bölməsinin digər maddələrində əks etdirilməyən qısamüddətli passivlərin məbləğini göstərir.

4.2. Müəssisənin maliyyə resursları və onların mənbələri

Müəssisənin maliyyə resursları – potensial mobilləşmə və immobilləşmə imkanlarına malik, daha doğrusu, hərəkətli (aktiv) və hərəkətsiz vəziyyətdə olan ciddi məqsədli istifadə ehtilən pul vəsaitlərinin məcmusudur.

Müəssisənin sərəncamında olan, istehsal və sosial inkişafı üçün zəruriyyət kəsb edən pul məsrəfləri və ayırmalarının həyata keçirilməsinə yönəldilən bütün pul gəlirləri, daxilolmaları maliyyə resurslarının mənbələrini təşkil edir.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili və bir sıra göstəricilərin hesablanması üçün maliyyə resurslarını xüsusi (X), borc (B) və cəlb edilən (C) vəsaitlərə bölmək olar (cədvəl 18).

Cədvəl 18

Müəssisənin maliyyə resursları

Maliyyə resursları	Maliyyə ehtiyatlarının mənbəyi
1. Xüsusi	
1.1. Amortizasiya (əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərə köhnəlmənin hesablanması)	Satışdan pul gəliri (maya dəyəri)
1.2. Balans mənfəti	
1.2.1. Məhsul satışı və xidmətlərin göstərilməsindən əldə olunan mənfəət (sahibkarlıq gəliri)	Satışdan pul gəliri
1.2.2. Digər satışdan əldə olunan mənfəət	Digər satışdan pul gəlirləri
1.2.3. Satışdan kənar nəticələrin saldosu	Satışdan kənar gəlirlər
1.3. Ehtiyat fondu.	Xalis mənfəət
Təmir fondu	Maya dəyəri.
1.4. Sığorta ehtiyatları	Maya dəyəri
1.5. Digər	
2. Borc	
2.1. Bank krediti	Müvafiq kreditorların resursları
2.2. Digər maliyyə institutlarının kreditləri	
2.3. Büdcə krediti	
2.4. Kommersiya krediti	
2.5. Daim dövriyyədə olan kreditor borcu	
2.6. Digər	
3. Cəlb edilən	
3.1. Cari investisiya fəaliyyətində pay iştirakı vəsaiti	Müvafiq investorların resursları
3.2. Qiymətli kağızların emissiyasından əldə olunan vəsait	
3.3. Əmək kollektivi üzvlərinin, hüquqi və	

fiziki şəxslərin pay və digər üzvlük haqları	
3.4. Sığorta ödəmələri	
3.5. Kreditor borcları	
3.6. İcarə üzrə (əsas fondlar və digər əmlakın) ödəmələrin daxil olması	
3.7. Digər	
4. Büdcədən ayırmalar və büdcədən kənar fondlardan daxilolmalar.	Büdcə maliyyələşdirilməsi və büdcədən kənar fondların vəsaiti.

4.3. Əmlakın yaradılması mənbələrinin dinamikası və strukturunun təhlili

Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün aktivlərin strukturunun təhlili ilə yanaşı, passivlərin, yəni əmlaka yönəldilən xüsusi və borc vəsaitlərinin mənbələrinin strukturu da təhlil edilməlidir. Xüsusi və borc vəsaitlərinin hara - əsas vəsaitlərə və digər dövriyyədən kənar aktivlərə, yaxud mobil dövriyyə vəsaitlərinə yönəldiyini bilmək vacibdir. Maliyyə nöqteyi-nəzərindən əmlakın mobillik səviyyəsinin artması müəssisə üçün faydalıdır. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, bütün vəsaitlər dövriyyə aktivlərinin artırılmasına yönəldilməlidir. Fəaliyyət profilindən, səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, texniki səviyyəsindən və sosial inkişafından asılı olaraq hər bir müəssisə öz texnikalarını təkmilləşdirməli, kapital tikintiləri həyata keçirməlidir, daha doğrusu qeyri-dövriyyə aktivlərinə vəsait yönəltməlidir.

Əgər kapital qoyuluşunun nəticəsi olaraq müəssisənin fəaliyyətinin ümumi səmərəliliyi artarsa, deməli onlar məqsədə uyğundur. Cədvəl 19-da müəssisənin vəsait mənbələrinin mövcudluğu və dinamikasının qiymətləndirilməsi verilmişdir.

19 N-li cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, hesabat ilinə vəsait mənbələrinin ümumi dəyəri 11677 min rubl və ya 0,34% artmışdır.

Bu, xüsusi və borc vəsaitlərin müvafiq olaraq 72 036 min rubl və 166 313 min rubl artması və cəlb edilən vəsaitlərin (kreditor borcu) 226 672 min rubl azalması hesabına olmuşdur.

Vəsait mənbələrinin strukturunda xüsusi (67,63%) və cəlb edilən vəsaitlər (32,37%) ən böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Hesabat dövründə vəsait mənbələrinin strukturunda aşağıdakı dəyişikliklər baş vermişdir: xüsusi vəsaitin xüsusi çəkisi 1,85% artaraq 69,48% təşkil etmişdir, cəlb edilən vəsaitlərin xüsusi çəkisi 6,65% azalaraq 25,72% təşkil etmişdir.

Cədvəl 19

Vəsaitlərin dinamikası və strukturunun təhlili

Göstərici	Mütləq kəmiyyəti, min rubl		Xüsusi çəki, %		Dəyişiklik	
	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Min rubl	%
1. Xüsusi vəsait, o cümlədən:	2 334 785	2 406 821	67,63	69,48	72 036	1,85
1.1. Nizamnamə kapitalı	788	78 833	0,02	2,28	78 045	2,25
1.2. Əlavə kapital	1 223 508	1 130 325	35,44	32,63	-93 183	-2,81
1.3. Ehtiyat kapitalı	197	197	0,01	0,01	0	0
1.4. Yığılma fondu	427 694	464 049	12,39	13,40	36 355	1,01
1.5. Sosial sferalar fondu	363 050	361 581	10,52	10,44	-1 469	-0,08
1.6. Məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar	0	0	0	0	0	0
1.7. Dividentlər üzrə hesablaşma	42 722	59 434	1,24	1,72	16 712	0,48
1.8. Bölüşdürülməmiş mənfəət	276 826	312 402	8,02	9,02	35 576	1,00
2. Borc vəsaiti, o cümlədən	0	166 313	0	4,8	166 313	4,8
2.1. Uzunmüddətli kredit və borclar	0	0	0	0	0	0
2.2. Qısamüddətli kredit və borclar	0	166 313	0	4,80	166 313	4,80
3. Cəlb edilmiş vəsait, o cümlədən	1 117 709	891 1337	32,37	25,72	-226 672	-6,65
3.1. Kreditor borcları	1 117 709	8 910 337	32,37	25,72	-226 672	-6,67
3.2. Gələcək dövrlərə aid gəlirlər	0	0	0	0	0	0
3.3. Gələcək xərc və ödənişlər üçün ehtiyatlar	0	0	0	0	0	0
4. Digər əmlak	0	0	0	0	0	0
5. Mənbələrin cəmi	3 452 494	3 464 171	100	100	11 677	0

Xüsusi vəsaitlər strukturunda böyük əlavə kapital böyük xüsusi çəkiyə malikdir – 35,44%, yığılma fondu – 12,39%, sosial sferalar fondu – 10,52% təşkil etmişdir. Hesabat ilində xüsusi vəsaitlərin strukturunda əlavə kapitalın payı 2,81% azalaraq 32,63%, yığılma fondunun xüsusi çəkisi 1,01% azalaraq 13,40% təşkil etmişdir.

Müəssisədə cəlb edilən vəsaitlər tamamilə kreditor borclarından ibarətdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi kreditor borclarının azalması meylə müşahidə olunur.

Ümumiyyətlə, hesabat ilində müəssisədə nizamnamə kapitalı və bölüşdürülməmiş mənfəət hesabına xüsusi vəsait məbləği artmışdır. Həmçinin, müəssisə kreditor borclarının azaldılması hesabına cəlb edilən vəsaitlərin məbləğini azaltsa da, borc vəsaiti olmadan işləyə bilməmiş və ilin sonuna öz maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün borc götürmüşdür.

4.4. Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu və hərəkətinin təhlili

Xüsusi dövriyyə vəsaitinin məbləği (cədvəl 20) hesablama yolu ilə müəyyən edilir və müəssisənin xüsusi vəsaitinin ümumi məbləğindən dövriyyə vəsaitlərinin ötürülməsinə yönəldilən hissəsini əks etdirir.

Müəssisənin xüsusi vəsaitinin cəmi məbləğini göstərən balansın III bölməsinin yekunundan, əsas vəsaitlərin və digər dövriyyədən kənar aktivlərin örtülməsi üçün lazım olan məbləğ (balansın I bölməsinin yekunu) çıxılır.

Əgər həmin tarixə müəssisənin balansında uzunmüddətli borc vəsaitləri mövcud olarsa, bu zaman onlar əldə olunan nəticəyə əlavə edilir, daha doğrusu, əsas vəsaitlərin və dövriyyədən kənar aktivlərin əlavə maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi nəzərdən keçirilir. Bizim müəssisədə uzunmüddətli borc vəsaitləri mövcud deyil.

Cədvəl 20-nin məlumatlarından aydın olur ki, hesabat ilində xüsusi vəsait məbləği 55 324 min rubl artmışdır.

Mənbələrin dəyişilməsi, əsas etibarilə nizamnamə kapitalının 78 045 min rubl, yığım kapitalının 36 355 min rubl, bölüşdürülməmiş mənfəətin 35 576 min rubl artması hesabına baş vermişdir. Yuxarıda sadalanan göstəricilərin artması ilə yanaşı əlavə kapital 93 183 min rubl, sosial sferalar fondu 1469 min rubl azalmışdır. Xüsusi dövriyyə vəsaitlərin hesablanması göstərir ki, xüsusi vəsaitlər üzrə artımın olmasına baxmayaraq, müəssisə borc vəsaiti cəlb etmədən dövriyyədən kənar aktivləri örtə bilməmişdir. Bu zaman ilin sonuna vəsait çatışmazlığı artmışdır.

Cədvəl 20

**Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu
və hərəkəti (min rubl)**

Göstərici	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Dəyişiklik
1. Nizamnamə kapitalı	788	78 833	78 045
2. Əlavə kapital	1 223 508	1 130 325	-93 183
3. Ehtiyat fondu	197	197	0
4. Yığılmı fondu	427 694	464 049	36 355
5. Sosial sferalar fondu	363 550	361 581	-1 469
6. Məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar	0	0	0
7. Bölüşdürülməmiş mənfəət	276 826	312 402	35 576
Yekunu: Xüsusi vəsait mənbələri	2 292 063	2 347 387	55 324
Çıxılır:			
1. Qeyri-maddi aktivlər	16 330	22 618	6 288
2. Əsas vəsaitlər	216 832	2 205 191	68 359
3. Bitməmiş kapital qoyuluşu	364 656	618 895	-15 761
4. Uzunmüddətli kapital qoyuluşu	9 137	9 394	257
Yekunu: Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu	- 2 796 955	-2 856 098	-3 819

4.4.1. Dövriyyə vəsaitlərinin yaradılması mənbəyi

Xüsusi dövriyyə vəsaitləri firmanın cari fəaliyyətinin təşkil edilməsində əsas rol oynayır, daha doğrusu, xüsusi dövriyyə vəsaitləri firmanın əmlak və operativ müstəqilliyini təmin edir. Xüsusi dövriyyə vəsaitləri, ilk olaraq firmanın təsis edildiyi dövrdə yaradılır, bu zaman nizamnamə kapitalı onların mənbəyi hesab olunur. Sonralar xüsusi vəsaitlərin yaradılmasının mənbəyini mənfəət təşkil edir. Bundan savayı, təchizat, məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışının fasiləsizliyini və ahəngdarlığını təmin etmək üçün xüsusi dövriyyə vəsaitlərinə bərabər tutulan vəsaitlərdən istifadə edir. Bu daima müəssisənin dövriyyəsində olan, lakin ona məxsus olmayan pul vəsaitidir. Bura aşağıdakılar üzrə minimum borclar aiddir:

- heyətin əməkhaqqı;
- büdcəyə və büdcədən kənar fondlara ödəmələr;
- qiymətli kağızlar üzrə dividend və faizlərin ödənilməsi.

Bu cür borc hesablanma və ödənmə müddətləri arasında yaranan nəzərəçarpan fərq nəticəsində meydana çıxır. Məsələn, keçən ay üçün heyətin əməkhaqqı yeni ayın ilk günlərində hesablanır, həmin ayın 15-i tarixinə qədər isə ödənilə bilər. Həmin dövrdə vahid sosial vergisi və fiziki şəxslərin gəlir vergisi hesablanır və ödənilir. Kiçik müəssisələrdə mənfəət, əmlak və s. vergilər hesabat dövründən sonra 30 gün ərzində kapital balansının tərtibi zamanı hesablanır, balansın vergi orqanlarına təhvil verildikdən sonra 5 gün ərzində büdcəyə ödənilir.

Dövriyyə vəsaitlərinin yaradılmasının xüsusi mənbələri ilə yanaşı, həmçinin cəlb edilən və borc mənbələri də mövcuddur. Cəlb edilən mənbələrə firmanın malgöndərən və podratçıların hesablarının ödənilməsi ilə əlaqədar borcu, yəni kreditor borcu aid edilir. Bu cür borc çox vaxt tamamilə qanuna uyğun şəkildə firma və onun partnyorları arasında hesablaşma qaydasının nəticəsi kimi meydana çıxır. Lakin bəzən kreditor borcların yaranması firma tərəfindən ödəniş intizamının pozulmasının nəticəsi kimi yarana bilər.

Dövriyyə vəsaitlərinin yaradılmasının borc mənbələrinə bank kreditləri, digər təşkilatlardan alınan borclar, fiziki şəxslərin müəssisənin təsisçilərinin borcları aid edilir. Kreditlər və borclar müəssisənin vəsaitlərə olan əlavə ehtiyacını ödəyir. Qeyd etmək lazımdır ki, kreditləşmənin əsas şərtlərindən biri firmanın maliyyə vəziyyətinin etibarlılığıdır.

Xüsusi, cəlb edilən və borc vəsaitlərinin həcmələri arasındakı nisbət optimal olmalıdır. Yalnız xüsusi vəsaitlərdən istifadə edən firmalar az risk edir. Lakin onların gəlirlilik səviyyəsi, bir qayda olaraq, xüsusi və borc vəsaitlərindən istifadə edən firmalarla müqayisədə aşağıdır.

4.5. Kreditor borclarının təhlili

Kreditor borcu müəssisənin malgöndərənlər, əməkhaqqı üzrə işçilər büdcə qarşısında qısamüddətli öhdəliklər və digər maliyyə öhdəlikləridir.

Kreditor borcunun həcmi, keyfiyyətə tərkibi və hərəkəti ödəmə intizamının vəziyyətini xarakterizə edir ki, bu da öz növbəsində, maliyyə vəziyyətinin sabillik dərəcəsini əks etdirir.

Bir qayda olaraq, kreditor borcları müəssisələr arasında hesablaşmaların mövcud sistemləri nəticəsində müəyyən dövr ərzində bir müəssisənin borcunun digər müəssisəyə ödənilməsi zamanı yaranır.

Kreditor borcları, həmçinin o hallarda yaranır ki, müəssisə tərəfindən borcların (əməkhaqqına görə işçilərə, büdcəyə) yaranması əvvəlcə uçotda əks etdirilir, müəyyən vaxt keçdikdən sonra həmin borclar ödənilir. Bundan başqa, kreditor borcları müəssisə tərəfindən öz ödəmə öhdəliklərinin vaxtında həyata keçirməməsinin nəticəsi kimi yaranır.

Kreditor borclarının tərkibi və strukturu tərtib edilmiş 4 və 5 sayılı formanın məlumatları əsasında öyrənilir.

Həmin məlumatlar əsasında analitik cədvəl tərtib edək.

Cədvəl 21-də verilmiş məlumatlardan aydın olur ki, ilin sonuna kreditor borcları 21,3% azalmışdır. Həmin borclar tamamilə qısamüddətli kredit borcundan ibarətdir.

İlin əvvəlinə qısamüddətli kreditor borclarının tərkibində ödəmə müddəti 3 aydan çox keçmiş borclar 42,24%, ilin sonuna 61,18% təşkil etmişdir, daha doğrusu, 18,94% artmışdır. Ödənişi gecikdirilmiş kreditor borclarının artım tempi 115,5% təşkil etmişdir. Ümumilikdə kreditor borclarının azalmasına baxmayaraq ödənilməsi gecikdirilmiş kreditor borclarının payı artmışdır ki, bu da neqativ haldır.

Kreditor borclarının dövrəni (cədvəl 22) 1,65 dövr, orta kreditor borcu 1 004 373 min rubl. təşkil edir, kreditor borcunun ödənilməsi müddəti təxminən 184 günə (yəni təxminən il arıma) bərabərdir.

Cədvəl 21

Kreditor borclarının tərkibinin təhlili

Göstərici	Vəsait axını								Qalıq in artımı , tempi , %
	İlin əvvəlinə qalın		Əmələ gəlmişdir		Ödənilmişdir		İlin sonuna qalın		
	Məbləğ, min rub.	Xüs. çəki, %	Məblə ğ, min rub.	Xüs. çəki, %	Məbləğ, min rub.	Xüs. çəki, %	Məblə ğ, min rub.	Xüs çəki , %	
1. Kreditor borclarının cəmi	1 117 709	100	4 259361	100	4 486 033	100	591 037	100	79,7
1.1. Qısamüddətli	1 117 709	100	4 259 361	100	4 486 033	100	891 037	100	79,7
a) vaxtı keçmiş	472 141	42,2 4	2 694 006	63,2 5	2 621 019	58,4 3	545 128	61,1 8	115, 5
Ondan Müddəti 3 aydan artıq	472 141	100	2 694 0006	100	2 621 019	100	545 128	100	115, 5
1.2. Uzunmüddətli	0	0	0	0	0	0	0	0	0
a) o cümlədən, vaxtı keçmiş	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ondan müddəti 3 aydan artıq	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hesablanma tarixindən sonra 12 aydan artıq müd- dətə ödənilməsi göz- lənildən borc	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Cədvəl 22

Kredit borclarının dövranı göstəriciləri

№	Göstərici	Düstar	İlin sonuna hesablanması
1	Kreditor borclarının dövranı əmsalı (Θ_{kbd})	$\Theta_{kbd} = P_g / K_b$ P_g – burada satışdan əldə olunan pul gəliri	1 961 093 / 1 004 373 = 1,95(dövr)
2	Orta kreditor borcu (K_b)	$\overline{K}_b = (K_{bi\alpha} + K_{bis}) / 2$	(1 117 709 + 891 037) / 2 = 1 004 373 (min rubl)
3	Kredit borclarının ödənilmə müddəti (T_{kbo})	$K \text{ BÖM} + (OKB \times 360 / PG)$ $T_{kbo} = (\overline{K}_b \times 360) / P_g$	(1 004 373 x 360) / 1 961 093 = 184,4 (gün)

4.6. Debitor və kreditor borclarının müqayisəli təhlili

Debitor və kreditor borclarının vəziyyəti, onların həcmi və keyfiyyəti müəssisənin maliyyə vəziyyətinə ciddi təsir edir.

Onun yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakılar zəruridir:

- Debitor və kreditor borclarının nisbətində nəzarət etmək;
- Debitor borcunun artması müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi üçün təhlükə yaradır və əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin cəlb edilməsi zərurətini yaradır;
- Ödəmə vaxtı keçmiş borclar üzrə hesabların vəziyyətinə nəzarət etmək;
- Monopol sifarişçilərinin ödəməmə riskini azaltmaq məqsədilə mümkün qədər müəssisənin məhsul istehlakçılarının sayının artırılmasına üstünlük vermək.
- Debitor və kreditor borclarını müqayisəli təhlil etmək üçün 23 və 24-cü cədvəlləri tərtib etmək.

Cədvəl 23

Debitor və kreditor borclarının xarakteristikası, min rubl

Göstəricinin adı	Ötən il	Hesabat ili	Artım, %
Debitor borcu, cəmi	255 635	309 038	+20,9
O cümlədən, vaxtı keçmiş	62 310	49 588	-20,4
Kreditor borcu, cəmi	1 117 709	891 037	-20,3
O cümlədən vaxtı keçmiş	472 141	545 128	+14,5

Cədvəl 24

Debitor və kreditor borclarının müqayisəli təhlili

Göstəricilər	Kreditor borcları	Debitor borcları
Artım tempi, %	79,7	120,9
Dövrənə, dövrlərlə	1,95	6,9
Dövrənə, günlə	184,4	52,17

Ötən illə müqayisədə hesabat ilində debitor borcları 20,9% artmış, vaxtı ötmüş debitor borclarının xüsusi çəkisi 20,4% azalmışdır.

Debitor və kredit borclarının müqayisəsi göstərir ki:

- müəssisədə kreditor borclarının məbləği, demək olar ki, 3 dəfə yüksək olsa da onun artım tempi əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır;

- debitor borclarının daha yüksək dövrünü pul vəsaitləri axınına və kreditor borclarının azalmasına ümid etmək imkanı verir.

Bununla yanaşı belə nəticəyə gəlmək olar ki, pul vəsaitlərinin çatışmazlığı ilə əlaqədar müəssisənin müəyyən maliyyə çətinlikləri vardır.

4.7. Özünü yoxlama üçün testlər

1. Balansın «Gələcək dövrün xərcləri» maddəsi:
  - a) aktivdir;
  - b) passivdir.
2. Balansın «Ehtiyat kapitalı» maddəsi:
  - a) aktivdir;
  - b) passivdir.
3. «Əlavə kapital»:
  - a) xüsusi kapitaldır;
  - b) borc kapitalıdır.
4. «Ehtiyat kapitalı» hansı məqsədlə istifadə edilir:
  - a) təsərrüfat subyektinin borclarının ödənilməsi üçün;
  - b) əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan itkilərin ödənilməsi üçün.
5. «Ehtiyat kapitalı»nın əsas mənbəyini təşkil edir:
  - a) məhsul satışından əldə olunan pul gəliri;
  - b) balansın mənfəəti;
  - v) xalis mənfəət.
6. Əsas fondlar (vəsait) və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası:
  - a) xüsusi vəsait mənbəyidir;
  - b) borc vəsaiti mənbəyidir.
7. Kreditor borcunun hansı hissəsi borc vəsaitinə aiddir:
  - a) bütün kreditor borcları;
  - b) daima dövriyyədə olan kreditor borcu.
8. Xüsusi vəsaitlərin daha mobil dövriyyə aktivlərinin artırılmasına istifadəsi həmişə effektivdir (məqsədəuyğundur)?

- a) hər zaman;
b) həmişə yox.
9. Xüsusi vəsaitlərin borc və cəlb edilən vəsaitə optimal nisbəti:
a) 0,6;
b) 0,5;
c) 0,3.
10. Kreditor borcunun ödənmə müddəti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$a) T_{kb} = \frac{P_g}{\overline{K_b} \times 360};$$

$$b) T_{kb} = \frac{\overline{K_b} \times 360}{P_g}.$$

Burada P_g – məhsulların satışından əldə olunan pul gəliri;
 $\overline{K_b}$ - kreditor borclarının orta məbləği.

11. Ödənmə vaxtı üç aydan artıq keçmiş borcu kreditor borcu hesab etmək olarmı?
a) olar;
b) olmaz.
12. Hansı kreditlər və borclar uzunmüddətli hesab edilir:
a) 12 aydan artıq;
b) 12 aya qədər.

4.8. Praktiki tapşırıq

Tapşırıq 1.

1 və 2 saylı müəssisənin əmlakının yaradılması mənbələrinin dinamikası və strukturunu təhlil edin və aşağıdakı əsas məlumatlardan istifadə etməklə müqayisəli qiymətləndirmə aparın.

Əlavə məlumatlardan istifadə etməklə ikinci müəssisə üzrə xüsusi dövriyyə vəsaitlərin mövcudluğu və hərəkətini təhlil edin.

Təhlilin əldə olunmuş nəticələri əsasında yekun yazılı nəticə çıxarın.

Cədvəl 25

Müəssisə 1saylı (ilkin məlumatlar)

Göstərici	İlin əvvəlinə (min rubl)	İlin sonuna (min rubl)
Əmlakın cəmi, o cümlədən	131 29 437	142 202 254
1. Xüsusi vəsait, o cümlədən	127 903 830	136 049 671
a) nizamnamə kapitalı	34 024	340,24
b) əlavə kapital	69 846 284	69 846 284
c) ehtiyat fondu	-	-
d) xüsusi təyinatlı fondlar	58 013 987	66 137 162
e) məqsədli maliyyələşdirmə və daxilolmalar	399	447
f) dividendlər üzrə hesablaşma	9136	31 754
g) bölüşdürülməmiş mənfəət	-	-
2. Borc vəsaiti, o cümlədən	-	-
a) uzunmüddətli kreditlər və borclar	-	-
3. Cəlbedilən vəsait, o cümlədən	3 395 607	6 152 583
a) kreditör borcları	3 395 607	6 152 283
b) gələcək dövrlərin gəlirləri	-	-
c) gələcək xərc və ödəniş üzrə ehtiyatlar	-	-

Cədvəl 26

Müəssisə 2saylı (ilkin məlumatlar)

Göstərici	İlin əvvəlinə (min rubl)	İlin sonuna (min rubl)
1	2	3
1. Cəmi əmlak, o cümlədən	9 778 178	9 974 288
1.1. Xüsusi vəsait, o cümlədən	4 040 505	6 430 288
1.1. 1) nizamnamə kapitalı	100 000	100 000
1.1. 2) əlavə kapital	-	-
1.1. 3) sosial sferalar fondu	-	-
1.1. 4) ötən illərin örtülməmiş itkiləri	-	-
1.1. 5) ötən illərin bölüşdürülməmiş mənfəəti	3 940 505	3 768 380
1.1. 6) hesabat ilinin bölüşdürül-	-	2 561 728

məmiş mənfəəti		
1.1. 7) mənfəətin olmaması halında yaranan xərclər	-	-
1.2. Borc vəsaiti, o cümlədən	5 138 562	2 910 748
1.2. 1) qısamüddətli kreditlər və borclar	1 220 322	970 322
1.2. 2) uzunmüddətli kreditlər və borclar	3 918 240	1 940 426
1.3. Cəlb edilən vəsait, o cümlədən	599 111	633 432
1.3. 1) kreditor borcları	599 111	633 432
1.3. 2) gəlirlərin ödənilməsi üzrə borclar	-	-
1.3. 3) gələcək dövrlər üçün gəlirlər	-	-

Cədvəl 27

2saylı müəssisə (ilkin məlumatlar)

Göstərici	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1. Qeyri-maddi aktivlər	14 403	12 875
2. Əsas vəsaitlər	3 808 661	5 213 378
3. Bitməmiş kapital qoyuluşu	833	833
4. Uzunmüddətli kapital qoyuluşu	200	200
5. Təsisçilərlə hesablaşmalar	0	0

4.9. Qlossari

Aktiv (latın sözü olub *agere* – fəaliyyət göstərmək, hərəkət etmək deməkdir) – təsərrüfat subyektinin əmlak vəsaitinin məcmusunu ifadə edir.

Kapital tikinti – yenilərinin tikintisi, yenidən qurulması, genişləndirilməsi, texniki yenidən silahlanma və mövcud texnikanın modernləşdirilməsi yolu ilə əsas fondların yaradılması və təkmilləşdirilməsi prosesi.

Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu – qısa müddətə hesablanmış maliyyə qoyuluşu, yüksək likvidli qiymətli kağızlar, o cümlədən, dövlətin qısamüddətli xəzinə öhdəlikləri, istiqrazlar,

səhmlər, başqa müəssisələrə müvəqqəti maliyyə yardımı, depozit sertifikatları, alınmış qısamüddətli veksellər.

Kreditləşdirmə – təkrar istehsal xərclərinin maliyyə təminatı formalarından biri olub təsərrüfat subyektinin xərclərinin ödənişli, təcililik və qaytarma şərtləri əsasında verilən bank ssudası hesabına örtülməsini əks etdirir.

Kreditor borcu – malgöndərənlərlə hesablaşmalar zamanı yaranan borc; kreditorun vəsaitlərin müəssisənin pul dövriyyəsində müvəqqəti istifadəsi.

Kreditləşmə limiti – kredit verilməsinin və ya planlaşdırılmış dövrdə borc qalığının son hədd məbləği.

Kreditin təmin edilməsi – borc vəsaitlərinin (kreditin) ödənilməsi üzrə onların borcalan tərəfindən qaytarılmaması ehtimalı yarandıqda kreditor (bank) qarşısında təminat verilmiş öhdəliyin forma və növləri.

Fondların bərpası – fondların əvvəlki və ya prinsip etibarilə yeni texnoloji əsaslarda dövriyyədən çıxması və ya dəyişdirilməsi prosesi.

Ödənişlərin növbəliyi – bir neçə təcili və vaxtı keçmiş ödənişlərin mövcudluğu və onların tam ödənilməsi üçün vəsaitin çatışmazlığı zamanı hesablaşma hesabından pul vəsaitlərinin silinməsi ardıcılığı.

Hesablaşma hesabı – pul vəsaitlərinin saxlanması və hesablaşmaların aparılması üçün hüquqi şəxslər üçün banklar tərəfindən açılan hesab.

Özünümaliyyələşdirmə – təsərrüfat subyektlərinin xüsusi maliyyə resurslarından istifadəsinə əsaslanan təkrar istehsal xərclərinin maliyyə təminatı metodlarından biri.

Hüquqi şəxs – vətəndaş qismində, o cümlədən, təsərrüfatçılıq hüquq və öhdəlikləri ilə çıxış edən, müstəqil balansla, gerbli möhürə və bankda hesablaşma hesabına malik olan, nizamnamə və ya faydalar əsasında fəaliyyət göstərən və müflis olduqda ona məxsus olan əmlakla məsuliyyət daşıyan müəssisədir.

V FƏSİL. MÜƏSSİSƏNİN ÖDƏMƏ VƏ KREDİT QAYTARMA QABİLİYYƏTİ MƏLUMATLARI ÜZRƏ MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN VƏ MALİYYƏ SABİTLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

5.1. Mühasibat balansı məlumatlar üzrə maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Qüvvədə olan normativ sənədlərə müvafiq olaraq balans və netto qiymətləndirilməsində tərtib edilir. Balansın yekunu müəssisənin sərəncamında olan vəsaitlərin məbləğinin təqribi qiymətini göstərir. Bu qiymətləndirmə uçot xarakteri daşıyır. Məsələn, müəssisə ləğv olunduğu zaman əmlakdan əldə oluna biləcək pul vəsaitlərinin həqiqi məbləğini əks etdirmir. Bir qayda olaraq, aktivlərin «qiyməti» bazar konyunkturası ilə müəyyən edilir və istənilən anda, xüsusilə inflyasiya dövründə uçot qiymətinə uyğun olmaya bilər.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin əsas meyillərini müəyyən etməyə imkan verməyən çoxsaylı qiymət göstəricilərinin olması səbəbindən balans əsasında maliyyə vəziyyətini təhlil etmək çox çətin və effektivsizdir. Buna görə müqayisəli analitik balansın köməkliyi ilə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin strukturu və dinamikasını təhlil etmək təklif olunur (cədvəl 28). O, ilkin balansın ayrı-ayrı maddələrinin birləşdirilməsi və struktur göstəricilərinin, eləcə də dinamika hesablamalarının əlavə olunması ilə tərtib edilir.

Müqayisəli analitik balansdan müəssisənin maliyyə vəziyyətinin aşağıdakı xarakteristikasını əldə etmək.

- 1) balansın aktivinin birinci və ikinci bölmələrinin məbləğinə bərabər müəssisənin əmlakının ümumi dəyəri (sət.190 + sət. 290);

Cədvəl 28

Müqayisəli analitik balans

Maddənin adı	Mütləq kəmiyyət		Nisbi həcm		Dəyişiklik			
	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Mütləq kəmiyyətə	Strukturunda	İlin əvvəlinə nisbətə	Balansın yekununa nisbətə, %-lə
I. Aktiv	A1	A2	A1/B1 x100 %	A2/B2 x100%	A2-A1 = ΔA	Δ (Ai / B) x 100%	Δ (Ai / A1) x100%	Δ Ai / Δ B x 100%
1. Qeyri-dövriyyə aktivləri:								
1.1. Qeyri-maddi aktivlər								
1.2. Əsas vəsait								
1.3. Digər dövriyyədən kənar aktivlər. Bölmə üzrə yekunu								
II. Dövriyyə aktivləri:								
2.1. Ehtiyatlar;								
2.2. Debitor borcları (12 aydan sonrakı ödənişlər)								
2.3. Debitor borcları (12 aya qədər ödənişlər)								
2.4. Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu								
2.5. Pul vəsaitləri								
II. Bölmələrin yekunu								
Əmlakın dəyəri	B1	B2	100	100	Δ =B2-B1	0	Δ /B1 x 100	100
Passiv (əmlakın mənbələri)	P1	P2	P1/B1 x100 %	P2/B2 x 100%	P2-P1 = Δ P	Δ (Pj/B) x 100%	Δ Pj/P1 x 100%	Δ Pj / Δ B x 100
III. Kapital və ehtiyatlar								
3.1. Nizamnamə kapitalı								
3.2. Əlavə kapital								
3.3. Sosial sferalar fondu və məqsədli maliyyələşdirmə								
3.4. Bölüşdürülməmiş mənfəət								
III Bölmənin yekunu								
IV. Uzunmüddətli öhdəliklər								
V. Qısamüddətli öhdəliklər								
5.1. Borc vəsaitləri								
5.2. Kreditor borcları								
5.3. Digər öhdəliklər								
V Bölmənin yekunu								
Dövriyyədə olan xüsusi vəsaitlərin həcmi III Bölmə–I Bölmə (və ya 490 sət.–190 sət.)								

- 2) immobil (daha doğrusu, qeyri-dövriyyə) vəsaitləri (aktivləri) və ya daşınmaz əmlakın dəyəri balansın I bölməsinin yekununa (sət.290) bərabərdir;
- 3) mobil (dövriyyə) vəsaitlərin dəyəri balansın II bölməsinin yekununa bərabərdir (sət.290);

- 4) material dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri (sət.210+sət.220);
- 5) müəssisənin xüsusi kapitalının həcmi balansın III bölməsinin yekununa bərabərdir (sət.290);
- 6) borc kapitalının həcmi; balansın IV və V bölməsinin yekununa bərabərdir (sət.290);
- 7) dövriyyədə olan xüsusi vəsaitlərin həcmi; balansın III və I bölmələrinin fərqinə bərabərdir (sət.490-sət.190);
- 8) İşlək kapital: dövriyyə aktivləri ilə cari öhdəliklər arasındakı fərqə bərabər (II bölmənin yekunu, sət.290-V bölmənin yekunu, sət.690).

Müqayisəli balansı təhlil edərkən aşağıdakılara diqqət edilməsi vacibdir:

- əmlakın dəyərində xüsusi dövriyyə kapitalının xüsusi çəkisinin dəyişməsi;
- xüsusi və borc kapitalının artım templərinin nisbəti;
- debitor və kreditor borclarının artım templərinin nisbəti.

Ümumilikdə aşağıdakı amillər likvid balansın əlamətlərini təşkil edir:

- 1) balansın valyutası həmin hesabat ilinin əvvəli ilə müqayisədə ilin sonuna artmışdır;
- 2) dövriyyə aktivlərinin artım tempi dövriyyədən kənar aktivlərin artım tempindən yüksəkdir;
- 3) müəssisənin xüsusi vəsaiti borc kapitalından çoxdur və onun artım tempi borc kapitalının artım tempindən yüksəkdir;
- 4) debitor və kreditor borcların artım templəri təxminən bərabərdir.
- 5) dövriyyə aktivlərində xüsusi vəsaitlərin payı 10%-i ötür;
- 6) balansda «örtülməmiş zərər» maddəsi yoxdur.

5.2. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin təhlili

Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti – borc vəsaitlərinin vaxtında qaytarmağa hazır olmaq və bütün kreditorlar tərəfindən eyni vaxtda ödənişlər üzrə tələb irəli sürüldükdə borcun ödənilməsinə hazır olmaqdır.

Və ya başqa sözlə:

Ödəmə qabiliyyəti – müəssisənin fasiləsiz məhsul istehsalı və satışı prosesinin həyata keçirilməsi ilə eyni vaxta, bütün qısamüddətli öhdəliklər üzrə borcların ödənilməsi üçün kifayət qədər vəsaitinin olmasıdır.

Hər iki tərif bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir və bir iqtisadi mənə daşıyır. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi onun maliyyə vəziyyətinin mühüm tərkib hissəsidir.

Müəssisənin ümumi aktivləri onun uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərdən artıq olduğu zaman ödəmə qabiliyyətli hesab edilir. Müəssisənin cari aktivləri onun qısamüddətli öhdəliklərdən artıq olduğu halda likvid hesab edilir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin uğurlu idarə olunması üçün, mənfəətdən çox nağd (pul) vəsaitlərin olması vacibdir. İstənilən vaxt, vəsaitlərin dövrünün obyektiv xüsusiyyətləri səbəbindən (tələbat və vəsaitin azad edilməsi anlarının üst-üstə düşməməsi) bank hesabında nağd pulun olmaması müəssisənin böhranlı maliyyə vəziyyətinə səbəb ola bilər.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin və balansının likvidliyinin təhlili likvidlik dərəcəsinin azalması üzrə qruplaşdırılmış aktivlər ilə ödəmələrin təcilliyinin azalması qaydası ilə qruplaşdırılmış öhdəliklərin müqayisəsi ilə həyata keçirilir. Bazar şəraitində maliyyə məhdudiyyətlərinin güclənməsi və müəssisənin kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin zərurililiyi balansın likvidliyinin təhlil edilməsini tələb edir.

Balansın likvidliyi – pul vəsaitlərinə çevrilmə müddətinin öhdəliklərin ödənilməsi müddətinə uyğun olan aktivlərlə müəssisənin öhdəliklərinin örtülməsi dərəcəsidir.

Balansın likvidliyinin təhlili

Likvidlik dərəcəsindən, daha doğrusu, pul vəsaitlərinə çevrilmə tezliyindən asılı olaraq müəssisənin aktivləri aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) **daha likvidlik aktivlər (A1)** – müəssisənin pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşu (qiymətli kağızlar)

$$A1 = \text{sət.250} + \text{sət.260};$$

- 2) **tez satıla bilən aktivlər (A2)** – 12 ay ərzində ödəniləcək debitor borcları

$$A2 = \text{sət.240};$$

- 3) **yavaş satıla bilən aktivlər (A3)** balans aktivinin II bölməsinin maddələri, ehtiyatlar, əlavə dəyər vergisi, debitor borcu (ödənilməsi hesabat tarixindən sonra 12 aydan çox müddətə gözlənilən ödənişlər) və digər dövriyyə aktivləri

$$A3 = \text{sət.210} + \text{sət.220} + \text{sət.230} + \text{sət.270};$$

- 4) **çətin realizasiya olunan aktivlər (A4)** – I – Bölmənin maddəsi (dövriyyədən kənar aktivlər)

$$A4 = \text{sət.190}$$

Balansın passivləri öhdəliklərin ödəniş təcilliyi dərəcəsinə görə qruplaşdırılır:

- 1) **Təcili öhdəlik (P1)** – kreditor borclar

$$P1 = \text{sət.620};$$

- 2) **Qısamüddətli passivlər (P2)** – qısamüddətli kreditlər və borc vəsaitləri, gəlirlərin ödənilməsi üzrə iştirakçılara olan borclar, digər qısamüddətli passivlər.

$$P2 = \text{sət.610} + \text{sət.630} + \text{sət.660};$$

3) **uzunmüddətli passivlər (P3)** – IV bölmənin «Uzunmüddətli passivlər»-in uzunmüddətli kreditlər və borc vəsaitləri, həmçinin gələcək dövrün gəlirləri, istehlak fondu və gələcək xərc və ödənişlər üçün ehtiyatlar

$$P3 = \text{sət.590} + \text{sət.640} + \text{sət.650};$$

4) **daimi passivlər** – balansın passivinin III «Kapital və ehtiyatlar» bölməsi

$$P4 = \text{sət.490}.$$

Balansın likvidliyini müəyyən etmək üçün aktiv və passivlər üzrə tərtib olunmuş qrupların yekunu müqayisə edilməlidir. Balans aşağıdakı şərtlər gözləndikdə likvid hesab edilir

$$A1 \geq P1$$

$$A2 \geq P2$$

$$A3 \geq P4$$

$$A4 \leq P4$$

Balansın müəyyən edilməsi üçün 29-cu cədvəli tərtib edək və aşağıdakı göstəriciləri hesablayaq (cədvəl 29).

Balansdan aydın olur ki, hesabat ilində aşağıdakı «mənzərə» müşahidə edilmişdir.

$$A1 < P1$$

$$A2 > P2$$

$$A3 > P3$$

$$A4 > P4$$

Cədvəl 29

Balansın likvidliyinin təhlili (min rubl)

Aktiv	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Passiv	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Ödəniş üzrə çatışmazlıq	
						İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1. Daha likvid aktiv A1	22137	15869	1. Ən təcili öhdəliklər P1	1117709	891037	- 109557 2	- 875168

2. Tez realizə olunan aktivlər A2	255635	309038	2. Qısamüddətli öhdəliklər, P2	0	166313	255635	142725
3. Zəif realizə olunan aktivlər A3	270331	277250	3. Uzun və ortamüddətli passivlər, P3	42722	59434	227609	217796
4. Çətin realizə olunan aktivlər, A4	2796955	2856098	4. Daimi passivlər, P4	2292063	2347387	504892	508711
Balans	3452494	3464171	Balans	3452494	3464171	-	-

29-cu cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, hesabat ilində daha likvid pul vəsaitlərinin (A1) və qısamüddətli maliyyə qoyuluşunun 875 168 min rubl məbləğində çatışmazlığı olmuşdur.

A2 aktiv qrupu P2 passiv qrupunu üstələmişdir.

A3 aktiv qrupu P2 passiv qrupunu əhəmiyyətli dərəcədə üstələdiyi halda, P4 qrup nəyinki A4-ü üstələməmiş, hətta ondan olduqca azdır. Balans tamamilə likvid hesab olunmur, çünki onun I və IV şərtləri pozulmuşdur (nisbətən likvid aktivlər daha təcili öhdəliklərdən azdır, çətin satıla bilən aktivlər xüsusi kapitaldan çoxdur).

Müəssisədə ödəmə qabiliyyətinin mühüm şərti gözlənilməmişdir. Belə ki, daimi passivlər çətin realizə edilən aktivləri örtür ki, bu fasiləsiz istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmazlığını göstərir.

Rusiya təcrübəsində likvidliyin üç nisbi göstəricisi hesablanır, çünki mövcud aktivlərin nağd pula çevrilməsi dərəcəsi eyni deyildir:

Birinci göstəricinin-mütləq likvidlik əmsalının hesablanması zamanı likvid vəsait kimi yalnız kassada, bank hesablarındakı pul vəsaiti, həmçinin fond birjasında satıla bilən, qiymətli kağızlar götürülür. Kəsinin məxrəcində qısamüddətli öhdəliklər əks etdirilir. Bu göstəricinin optimal həddi (0,2-0,25) müəssisənin qısamüddətli borclarının hansı hissəsinin yaxın zamanda pul vəsaiti və qısamüddətli maliyyə qoyuluşu hesabına ödənilə biləcəyini göstərir.

İkinci göstərici – aralıq likvidlik əmsalı – əvvəlki göstəricinin surətindəki məbləğə qısamüddətli debitor borclarının məbləği əlavə olunur. Onun optimal kəmiyyəti $(0,7 + 0,8)$ müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərinin hansı hissəsinin təcili olaraq müxtəlif hesablarda, qısamüddətli qiymətli kağızlar, həmçinin debitorlardan alınacaq gəlir hesabına ödənilə biləcəyini göstərir.

Likvidliyin üçüncü göstəricisi-ümumi likvidlik və ya cari likvidlik əmsalı zərurətə satıldığı təqdirdə nağd pula çevrilə biləcək material-istehsal ehtiyatlarının dəyəri də əlavə olunur. Lakin bu, əvvəlki maddə ilə müqayisədə daha az likvid maddədir, belə ki, ehtiyatların satılması üçün müəyyən vaxt tələb olunur. (2) göstəricinin nəzəri diapazonu bütün dövriyyə vəsaitlərini mobiləşdirdikdə, kredit və hesablar üzrə mövcud öhdəliklərin hansı hissəsinin ödənilə biləcəyini göstərir.

Likvidliyin üç müxtəlif göstəricisinin hesablanması heç də təsadüfi deyil. Konkret hallarda tətbiq edilən həmin göstəricilərdən hər biri maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin konkret məlumat tələbatçılarını maraqlandıran «portretini» verir. Məsələn, xammal, material və xidmət tədarükçüsü üçün birinci göstərici, həmin müəssisənin kreditləşdirən bank üçün – ikinci göstərici, səhm və istiqraz sahibi üçün – üçüncü göstərici böyük maraq kəsb edir.

Likvidlik əmsallarının təhlili 30-cu cədvəldə göstərilmişdir.

30-cu cədvəlin məlumatlarından görünür ki, müəssisənin maliyyə vəziyyəti qeyri-sabitdir. Bütün likvidlik göstəriciləri normativ həddən aşağıdır. Bu cari aktivlərin (dövriyyə vəsaitlərinin) strukturunda yavaş satıla bilən elementləri (istehsal ehtiyatları, debitor borcları) yüksək faiz təşkil etdiyini ifadə edir. Hesabat ilində cari aktivlər strukturunda debitor borclarının xüsusi çəkisi 51,3% (onun 16%-i vaxtı keçmiş debitor borcudur), istehsal ehtiyatlarının xüsusi çəkisi 37,9% təşkil etmişdir. Bütün bunlar borcların qaytarılmaması və ödəniş qabiliyyətinin səviyyəsinin aşağı olması nöqtəyi-nəzərindən müəssisənin fəaliyyətində yüksək risk dərəcəsinin olduğunu sübut edir.

Cədvəl 30

Likvidlik göstəriciləri

Göstərici	Hesablama düsturu	Göstəricinin kəmiyyəti	
		İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1. Mütləq likvidlik əmsalı (Əm.l.)	$\Theta_{ml} = A1/P1 + P2$	0,02	0,018
2. Aralıq likvidlik əmsalı (Əal)	$\Theta_{al} = (A1 + A2)/(P1 + P2)$	0,25	0,93
3. Ümumi likvidlik əmsal (Əcl)	$\Theta_{cl} = (A1 + A2 + A3)/(P1 + P2)$	0,47	1,10

5.3. Maliyyə əmsallarından istifadə etməklə müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili

Müəssisənin maliyyə sabitliyi – onun maliyyə ehtiyatlarının, onların bölüşdürülməsi və istifadəsinin elə vəziyyətidir ki, bu halda mümkün risk səviyyəsi şəraitində ödəmə və kredit qaytarma qabiliyyətinin qorunması şərt ilə mənfəət və kapitalın artımı əsasında müəssisənin inkişafını təmin edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin xarici borc mənbələrindən asılı olmaması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusi vəsaitlərin ehtiyat mənbələri – xüsusi vəsaitin borc vəsaitlərdən yüksək olması şəraitində müəssisənin maliyyə sabitliyi ehtiyatlarıdır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi maliyyə əmsalları sistemi ilə xarakterizə edilir (cədvəl 31). Onlar balansın aktiv və passivlərinin mütləq göstəricilərinin nisbəti əsasında hesablanır. Maliyyə əmsallarının təhlili onların kəmiyyətinin bazis kəmiyyəti ilə müqayisəsi, həmçinin hesabat dövründə və bir neçə ilə onların dinamikasının öyrənilməsi ilə həyata keçirilir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyini, onun borc vəsaitlərindən qeyri-asılılığını xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri **müstəqillik əmsalıdır**.

Bu göstərici nizamnamə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün avans edilmiş bütün vəsaitlərin ümumi məbləğində xüsusi vəsaitin payını göstərir. Hesab edilir ki, xüsusi vəsait (kapital) nə qədər çox olarsa, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qarşıya çıxan

gözlənilməz problemləri həll etmək üçün müəssisənin imkanları böyük olacaqdır.

Müstəqillik əmsalının minimal həddi 0,5 səviyyəsində qiymətləndirilir. Müstəqillik əmsalının artımı maliyyə müstəqilliyinin artmasını, müəssisənin öz öhdəliklərini ödəyəcəyinə zəmanəti və kənardan vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün böyük imkanların olmasını göstərir. Lakin risklərin artması və yüksək inflyasiya tempi ilə xarakterizə olunan müstəqillik əmsalının 0,7 həddi məqbul hesab olunur.

Müstəqillik əmsalı cəlb edilən və borc vəsaitlər üzrə öhdəliklərinin həcmnin xüsusi vəsaitlərin məbləğinə nisbəti kimi hesablanan borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsalı ilə tamamlanır. Bu əmsal xüsusi vəsaitlərin hər rubluna müəssisənin nə qədər borc vəsaiti cəlb etdiyini göstərir. Əmsalın 1:2 nisbəti normal hesab edilir; burada ümumi maliyyələşmənin üçdə bir hissəsi borc vəsaiti hesabına təmin edilir.

Cədvəl 31

Maliyyə sabitliyinin göstəriciləri

Göstərici	Hesablama düsturu	Göstəricinin kəmiyyəti	
		İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1. Müstəqillik əmsalı (Əm)	$\text{Əm} = X_v/v$	0,63	0,68
2. Maliyyə sabitliyi əmsalı (borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti) (Əms)	$\text{Əms} = B_v + C_v/X_v$ Burada, B – borc vəsaiti, C _v – cəlb edilən vəsait	0,51	0,48
3. Mobil və immobil vəsaitlərin nisbəti əmsalı (Əmi)	$\text{Əmi} = A_d/A_{qd}$ Burada, A _d – dövriyyə aktivləri A _{qd} – dövriyyədən kənar aktivlər	0,19	0,21
4. İstehsal təyinatlı əmlak əmsalı (Əitə)	$\text{Əitə} = (A_{120} + A_{130} + A_{213} + A_{214}) / A_{399}$	0,85	0,87
5. Kreditor borcu əmsalı (Əkb)	$\text{Əkb} = P_{620}/P_{690}$	0,96	0,80
6. Manevrlilik əmsalı (Əm)	$\text{Əm} = \text{xüsusi dövriyyə vəsaiti} / \text{xüsusi vəsait mənbələri} = (P_{490} - A_{190}) / P_{490}$	-0,31	-0,22
7. Ehtiyat və xərclərin xüsusi mənbələrlə təminatı əmsalı (Ət)	$\text{Ət} = \text{xüsusi dövriyyə vəsaiti} / \text{ehtiyatlar və xərclər} = ((P_{490} - A_{190}) / (A_{210} + A_{220}))$	-1,87	-1,83

Müəssisənin minimal maliyyə stabilliyinin saxlanması üçün, borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsalı mobil və immobil vəsaitlərin nisbətindən kəmiyyəti ilə məhdudlaşmalıdır. Bu göstərici mobil və immobil vəsaitlərin nisbəti əmsalı adlanır.

Maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin mühüm xarakterik göstəricisi **manevrlik əmsalıdır**. Bu əmsal müəssisənin sərəncamında olan xüsusi vəsaitlərin hansı hissəsinin az və ya çox dərəcədə manevr etmə qabiliyyətinə malik mobil formasında olmasını göstərir. Maliyyə nöqtəyi-nəzərindən manevrlik əmsalının artması və onun yüksək səviyyəsi hər zaman müsbət tərəfdən xarakterizə edilir. Bu zaman xüsusi vəsaitlər mobildir. Onların böyük hissəsi əsas vəsaitlərə və digər dövriyyədən kənar aktivlərə deyil, dövriyyə vəsaitlərinə yönəldilmişdir. Manevrlik əmsalı $\Theta_m > 0,5$ səviyyəsi optimal hədd hesab edilə bilər. Bu, o deməkdir ki, müəssisənin meneceri və sahibləri mobil və immobil aktivlərə xüsusi vəsait qoyuluşunda paritet prinsipinə əməl etməlidirlər, bu balansın yüksək likvidliyini təmin edəcəkdir. Lakin öyrənilən müəssisənin fəaliyyət xarakteri nəzərə alınmalıdır.

Məsələn, fond tutumlu istehsal sahələrində bu əmsalın normal səviyyəsi materialtutumlu istehsalla müqayisədə aşağı ola bilər, çünki xüsusi vəsaitlərin böyük hissəsi əsas istehsal fondlarının və digər qeyri-dövriyyə aktivlərinin örtülməsi mənbəyi hesab olunur.

Manevrlik əmsalı artmalıdır, eyni zamanda, xüsusi mənbələrin artım tempi əsas vəsaitlərin və dövriyyədən kənar aktivlərin artım tempini keçməlidir. Bu belə müqayisənin aparılmasını zəruri edir.

İstehsal təyinatlı əmlak əmsalı əsas vəsaitlərin, kapital qoyuluşunun avadanlıqların, istehsal ehtiyatlarının bitməmiş istehsalın müəssisənin bütün əmlakının dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricinin aşağıdakı həddi normal hesab edilir. $\Theta > 0,5$.

Kreditor borcları əmsalı müəssisənin xarici öhdəliyinin ümumi məbləğindəki kreditor borcunun payını xarakterizə edir.

Ehtiyat və xərclərin xüsusi mənbələrlə təmin olunması əmsalı ehtiyatların yaradılması üçün əsas vəsait mənbələrinin ümumi məbləğində xüsusi dövriyyə vəsaitinin payını göstərir.

Yuxarıda sadalanan əmsalların hesablanması cədvəl 31-də verilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi:

1) İlin əvvəlinə müstəqillik əmsalı 0,63, ilin sonuna 0,68, yəni artım 0,05 təşkil etmişdir. Nizamnamə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün müəssisənin avans edilmiş vəsaitlərinin ümumi məbləğində xüsusi vəsaitin payı minimal həddi keçir (0,5); eləcə də artma meyli müşahidə olunur.

2) Maliyyə sabitliyi əmsalı yaxud, borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti ilin əvvəlinə 0,51, ilin sonuna 0,48 təşkil edərək 0,03 azalmışdır. Nəticə etibarilə, aktivlərə qoyulan müəssisə xüsusi vəsaitlərin bir rubluna ilin sonuna 48 qəpik borc vəsaiti cəlb etmişdir. Maliyyə sabitliyin əmsalı məhdudiyət çərçivəsindən çıxmır.

3) Mobil və immobil vəsaitlərin əmsalı ilin əvvəlinə 0,19, ilin sonuna 0,21 təşkil etməklə 0,02 artmışdır. İlin əvvəlinə və sonuna əmsalın kəmiyyəti maliyyə sabitliyi əmsalından aşağıdır – bu vəziyyət müəssisənin qeyri-maliyyə stabiliyindən xəbər verir.

4) İstehsal təyinatlı əmlak əmsalı ilin əvvəlinə 0,85, ilin sonuna 0,87 təşkil etmişdir, yəni 0,02 artmışdır. Bu əmsalın kəmiyyəti nəzəri göstərici diapazonundan 0,5 yüksəkdir.

5) Kreditor borcu əmsalı ilin əvvəlinə 0,96, ilin sonuna 0,8 təşkil etmiş, daha doğrusu 0,16 azalmışdır. Müəssisənin daxili öhdəliklərinin ümumi məbləğində kreditor borcunun az həcmdə azalması müşahidə olunur, lakin göstəricinin kəmiyyəti çox yüksəkdir.

6) Manevrlilik əmsalı ilin əvvəlinə (-0,31), ilin sonuna (-0,22) təşkil etmişdir.

7) Ehtiyatların və xərclərin xüsusi mənbələrlə təmin edilməsi əmsalı ilin əvvəlinə (-1,87), ilin sonuna isə (-1,83) təşkil etmişdir.

5.4. Müəssisənin kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi

Ölkədə qeyri-iqtisadi sabillik, müəssisənin daxili və xarici şərtlərinin daima dəyişməsi şəraitində müəssisə maliyyə resurslarının çevik strukturuna malik olmalı və zərurət yarandıqda borc vəsaitlərini cəlb etmək imkanı əldə etməlidir, yəni kredit ödəmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Kreditləşdirmə – təsərrüfatçılıq subyektinin xərcləri ödənişli, müddətli və qaytarmaq şərtləri ilə təqdim olunan bank ssudaları hesabına ödənilən təkrar istehsal xərclərinin maliyyə təminatı formalarından biridir.

Kredit almaq, mənfəət və digər maliyyə resursları hesabına hesablanan faizlər ödənilməklə alınan borcları vaxtında ödəmək imkanı olan müəssisə, kredit ödəmə qabiliyyətli müəssisə hesab olunur.

Kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, hər şeydən öncə, müəssisənin işgüzar aktivliyinin və inkişaf perspektivliyinin təhlilini əhatə edir. Əsas keyfiyyət və kəmiyyət meyarları aşağıdakılardır:

- Mal ixracı daxil olmaqla məhsul satışı bazarlarının miqyası;
- Buraxılan məhsulların rəqabət qabiliyyəti, onun nəzərdə tutulan artımının təmin olunması;
- İstehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin və iqtisadi artımın sabitliyinin əsas göstəriciləri üzrə planın yerinə yetirilməsi;
- Müəssisənin resurslarından (kapitaldan) istifadəsinin səmərəlilik səviyyəsi.

Kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi, əsasən həmin müəssisəni kreditləşdirən bank tərəfindən maliyyə hesabatları və aşağıdakı parametrlərin təhlili üzrə həyata keçirilir.

1. Təqdim olunan maliyyə sənədləri və hesabatları, həmçinin rəhbərliyin məsuliyyəti və bacarığı, bankla vaxtında hesablaşmaların aparılması nöqtəyi-nəzərindən borc alanın reputasiyası qiymətləndirilir.

Məlumat

ABŞ bankları firmaya kredit verən zaman kreditin vaxtında qaytarılma ehtimalını qiymətləndirir. Bunun üçün tez-tez, özündə yerli və xarici firmaların kredit reytingini əks etdirən sorğu kitabçası buraxan kredit təşkilatlarına müraciət edir. Təşkilatın reyting xidmətlərinə əlavə olaraq, sifarişlə potensial borc alanın kredit tarixi haqda hesabat hazırlayır. Həmçinin, bank maraqlandığı şirkətin səhmlərinin qiymətini öyrənir, onun digər şirkətlərin qiymətləri ilə müqayisə edir.

2. Buraxılan məhsulun rəqabət qabiliyyəti qiymətləndirilir.
3. Müəssisənin gəlirliyi və ödəmə qabiliyyəti təhlil olunur:
  - balansın likvidliyi və ödəmə qabiliyyəti göstəriciləri hesablanır;
  - tərkibinə və yaranma müddətinə görə debitor və kredit borcları müəyyən edilir və nəticələr müqayisə edilir.

Aparılmış təhlil dövriyyə vəsaitləri, o cümlədən, əmtəə-material qiymətliləri hesabına kreditin ödənmə imkanını qiymətləndirməyə imkan verir. Maliyyə axını, yəni pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsi nəzərdən keçirilir, büdcəyə və büdcədən kənar fondlara borcların olub-olmaması müəyyən edilir ki, bunlar müəssisənin maliyyə imkanlarının zəif, kreditin və onlar üzrə faizin qaytarılmaması riskinin olmasına işarədir.

4. Kreditin istifadə məqsədi və proqramı öyrənilir, məbləği və ödəniş müddəti müqayisə edilir.
5. Müəssisə üçün maliyyə çətinlikləri yarandığı zaman verilən kreditin dəyərinin qoyulan girovun dəyərinə uyğunluğu müəyyən edilir. Girov şəklində şəxsi səhmlər, həmçinin digər emitentlərin səhmləri təklif edilə bilər. Səhmin qiymətləndirilməsi bankın fond şöbəsinin mütəxəssisləri tərəfindən təklif edilmiş səhmə bazar qiymətinin təyin edilməsi, tələb və təklif nəzərə alınmaqla investisiya şirkətinin məlumatları əsasında həyata keçirilir.

6. Kreditin və faizlərin hüquqi təminatı nəzərdən keçirilir. Bankın verilmiş ssudanın müqabilində girov olaraq borc alanları qiymətli kağızlar da daxil olmaqla aktivlərini almaq hüququnun müəyyən edilməsi nöqteyi-nəzərindən təsis sənədləri öyrənilir.

Nəticədə kredit müqaviləsi bağlanır. Bu müqavilədə borc alan və bank arasındakı iqtisadi, hüquqi münasibətlər, kreditin həcmi qaytarılma şərtləri, faiz dərəcələri, risk dərəcəsi və s. öz əksini tapır.

KREDİT MÜQAVİLƏSİ №: KM – 78/95

Bir tərəfdən, bundan sonra bank adlandırılacaq, 24 sayılı, 15 yanvar 2004-cü il tarixli etibarnamə əsasında fəaliyyət göstərən «İnkombank» səhmdar bankının baş vitse-prezidenti İvanov İvan İvanoviç şəxsində təmsil olunan, digər tərəfdən bundan sonra «Borc alan» adlandırılacaq Nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərən «Dvijeniye» səhmdar şirkətinin prezidenti Kozlov Aleksey Viktoroviçin şəxsində aşağıdakılar haqda müqavilə bağlanılır:

1. Müqavilənin predmeti

Bank borc alana 15 oktyabr 2004-cü il tarixinə (15 oktyabr 2004-cü il) qədər müddətə 300 000 000 (üç yüz milyon) rubl kredit verir.

2. Müqavilənin əsas şərtləri

2.1. Kredit aşağıdakı məqsədlər üçün verilir: borc alanın Müqavilənin predmetində qeyd olunan kredit məbləğinə bərabər ümumi nominal məbləgdə bankın sadə vekselinə (veksellərin) alması.

2.2. Kredit vəsaiti Borc alanın yazılı sərəncamı ilə Bankın sadə veksellərinin əldə olunmasına yönəldilir.

2.3. Kreditin təmin edilməsi: kredit «Dvijeniye» SC-nin 6 aprel 2003-cü il tarixli 113-4/9 sayılı KM müqaviləsinə əsasən «İnkombank» səhmdar bankının depozit əmanətində yerləşən pul vəsaitləri girov qoyulmaqla Borc alanın əsas və dövriyyə vəsaitlərini əldə etmək üçün verilir.

Qeyd olunan pul vəsaitinin girov qoyulması haqda müqavilə bu müqavilənin ayrılmaz əlavəsini təşkil edir.

2.4. Kreditdən istifadə üzrə faizin ödənilmə qaydası.

2.4.1. Kreditin istifadəsi üzrə faiz dərəcəsi aşağıdakı həcmdə təyin edilir;

a) 15 may 2004-cü il – 15 oktyabr 2004-cü il müddətinə – 34% (otuz dör faiz) illik, «x» tarixindən olan dövlət faiz norması Bank və Borc alan arasında yazılı əlavə razılaşma əsasında təyin edilir.

b) əgər tərəflər Müqavilənin 2.4.1-ci maddəsinin «a» yarım bəndinə müvafiq olaraq razılığa gəlməzsə, borc alan kredit üçün faiz norması üzrə təyin edilmiş son müddətdən gec olmayaraq, hesablanmış faizlə krediti geri qaytarmalıdır, Bank isə bu Müqavilənin 4.2 maddəsinə müvafiq olaraq hərəkət etmək hüququna malikdir.

2.4.2. Faizlərin ödənmə müddəti: birinci ödəniş 15 may 2004-cü il – 15 iyul 2004-cü il müddətinə 34% (otuz dörd faiz) illik norma üzrə 15 iyul 2004-cü il;

2.4.3. Faizlər Bankın ssuda hesabından pul vəsaitlərinin köçürülmə tarixindən və bu müqavilənin birinci maddəsində qeyd olunan müddətdən gec olmamaq şərtilə bankın hesabına geri qaytarılması gününə qədər köçürülür.

Müqavilə imzalandığı gündən və Borc alanın yazılı sərəncamına (bu müqavilədə nəzərdə tutulmuşdursa) müvafiq olaraq ssuda hesabından pul vəsaitlərinin köçürüldüyü tarixə qədər Borc alan Banka tələb olunmayan kredit məbləğindən bank tərəfindən pul vəsaitlərinin bronu üçün illik _____% (_____ faiz) ödəyir.

Borc alan vaxtından əvvəl krediti tam və ya qismən ödəmək hüququna malikdir, bu halda Banka bu Müqavilənin 1-ci maddəsində qeyd olunan müddətə qədər olan dövr üçün hesablanmış kredit məbləğinin 55%-ni (əlli beş faizini) ödəyə bilər, göstərilən ödəniş kreditin hər bir erkən ödənilmiş hissəsi üzrə həyata keçirilir.

3. Borc alanın öhdəlikləri

3.1. Borc alan vaxtında, bu Müqavilənin 1 və 2-ci Maddələrində qeyd olunan kredit məbləğini və kredit üzrə faizləri 6-cı maddədə qeyd olunan bankın müxbir hesabına ödəməlidir.

3.2. Borc alan krediti bu müqavilənin 2-ci maddəsində qeyd olunan məqsədlər üçün istifadə etməlidir.

3.3. Bankın ilk tələbi ilə Borc alan bütün lazımi maliyyə-təsərrüfat sənədlərini təqdim etməli, həmçinin banka, eləcə də onun belə yoxlamanın aparılmasını etibar etdiyi təşkilata yerində yoxlama aparmaq imkanı yaratmalıdır.

3.4. Borcalan 5 gün ərzində borcalanın rekvizitlərində bütün dəyişikliklər, eləcə də rubl və sərbəst dönərli valyutada kredit götürdüyü digər banklarda açdığı valyuta və rubl hesabları haqqında Bankı məlumatlandırmalıdır.

4. Borc alanın məsuliyyəti

4.1. Kredit örtülmədikdə və ya onun istifadəsi üzrə faizin vaxtında ödənilmədikdə Borc alan banka vaxtında ödənilməyən kredit və kreditin istifadəsi üzrə ödənilməyən faiz məbləğindən illik 360% (üç yüz altmış faiz) həcmində cərimə ödəməlidir.

4.2. Borc alanın bu müqavilənin heç olmasa bir maddəsini tam və ya qismən yerinə yetirməməsi halında, həmçinin girov qoyanın girov müqaviləsi No: GM-11/95-in şərtlərini yerinə yetirməməsi halında, bankın kredit və faizin vaxtından əvvəl qaytarılmasını tələb etmək, həmçinin bu haqda ilkin bildiriş olmadan akseptiz qaydada Borc alanın hesablaşma, cari valyuta və ya

istənilən hesabından kredit məbləğini və hesablanmış faizlərini köçürmək və lazım olduğu təqdirdə nizamnaməsinə müvafiq olaraq Rusiya Bankları Assosiasiyası yanında işi münsiflər məhkəməsinə vermək hüququ vardır.

5. Müqavilənin digər şərtləri

5.1. Müqavilənin qüvvədə olma müddəti: qüvvəyə minmə tarixi – Müqavilənin imzalandığı tarix. Bu zaman Müqavilənin başa çatması Borcalanı kreditin və faizin ödənilməsi kimi bank qarşısındakı öhdəliklərindən azad etmir.

5.2. Kreditin geri qaytarılma müddəti tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə uzadıla bilər.

5.3. Birbaşa olaraq, bu Müqavilədə nəzərdə tutulmayan bütün digər hallarda, tərəflər Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyini rəhbər tutur.

5.4. Bu Müqavilə eyni hüquqi qüvvəyə malik 3 (üç) nüsxədə tərtib edilmişdir.

6. Tərəflərin hüquqi ünvanları və rekvizitləri

Bank: 117420 Moskva şəhəri, Nametkina küçəsi, ev 14, korpus 1,
Müxbir hesabı (rublda): No: 592161000, RFMB RKÇ
QU, Moskva, MFO
201791 (xarici hesablaşma üçün), iştirakçı 5C, MFO
998736 (Moskva və Moskva vilayəti üzrə hesablaşmalar
üçün).

Borc alan: «Dvijeniye» Səhmdar Cəmiyyəti
129075, Moskva şəhəri, Arqunovski-12, «Aspekt» KB-
nda hesablaşma hesabı – 013467111.

5.5. Maliyyə təhlilinin nəticələrinin ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilməsi

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Hesabat ilinin nəticələrinə görə (cədvəl 32), həm mütləq kəmiyyətdə, həm də artım tempi üzrə əsas maliyyə göstəriciləri aşağı düşmüşdür: satışdan əldə olunan pul gəliri 1 340 750 min rubl və ya 40,61%, məhsulların satışdan mənfəət 191 575 min rubla və ya 37,31%, balans mənfəəti -47914 min rubl. və ya 9,65% azalmışdır. Eyni zamanda mənfəətdən verginin azalması hesabına xalis mənfəət həm mütləq məbləğdə, həm də nisbəti ifadədə çox az artmışdır.

Məhsulun rentabellik səviyyəsinin artımı (18,7>20,2%) müsbət faktor kimi qeyd edilir ki, bu da aşağıdakı göstəricilərin artım tempinin optimal nisbəti ilə təsdiq edilir: məhsul satışından mənfəətin artım tempi > məhsulun satışdan pul gəlirinin artım tempi > məhsul istehsalı və satış üzrə xərclərin artım tempi.

Cədvəl 32

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilməsi

Göstərici	Ölçü vahidi	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1. Müəssisənin gəlirliyi			
1.1. Məhsulun satışından pul gəliri, artım tempi	%	-	59,39
1.2. Məhsul istehsalı və satışı üzrə xərclər, artım tempi	%	-	58,7
1.3. Məhsul satışından mənfəət, artım tempi	%	-	62,66
1.4. Balans mənfəəti	min rubl	495 279	447 465
1.5. Xalis mənfəət	min rubl	337 343	406 150
1.6. Məhsulun rentabelliği səviyyəsi	%	18,7	20,20
2. Rentabellik göstəriciləri			
2.1. Satışın rentabelliği	%	15,0	22,82
2.2. Aktivlərin rentabelliği	%	14,35	12,92

2.3. Əsas vəsaitlərin və digər dövriyyədən kənar aktivlərin rentabelliği	%	22,81	20,61
2.4. Xüsusi kapitalın rentabelliği	%	21,35	19,29
2.5. Qısamüddətli və uzunmüddətli borc kapitalının rentabelliği	%	21,61	19,06
3. Əmlakın dəyər strukturu			
3.1. Dövriyyədən kənar aktivlər	%	83,61	82,59
3.2. Dövriyyə aktivləri	%	16,39	17,41
3.2.1. Material dövriyyə aktivləri	%	4,04	2,64
3.2.2. Pul vəsaiti və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	%	4,04	2,64
3.2.3. Debitor borcları	%	62,34	61,31
4. Vəsait mənbələrinin strukturu			
4.1. Xüsusi vəsait	%	67,63	69,48
4.2. Borc vəsaiti	%	32,37	30,52
5. Ödəmə qabiliyyətinin səviyyəsi			
5.1. Mütləq likvidlik əmsalı		0,020	0,018
5.2. Aralıq likvidlik əmsalı		0,25	0,93
5.3. Ümumi (cari) likvidlik əmsalı		0,47	1,10
6. Müstəqillik əmsalı		0,63	0,68
7. Maliyyə sabitliyi əmsalı		0,51	0,48
8. Xüsusi vəsaitlərin manevrlik əmsalı		-0,31	-0,22
9. İstehsal təyinatlı əmlak əmsalı		0,85	0,87
10. Mobil və immobil vəsaitlərin nisbəti əmsalı		0,19	0,21

Fəaliyyəti təhlil olunan müəssisə fond tutumludur: əsas vəsaitlərin və dövriyyədən kənar aktivlərin xüsusi çəkisi ötən ilin sonuna 83,61%, hesabat ilində bu göstərici 82,59% təşkil etmişdir. Bu zaman müəssisənin sərəncamında olan əsas istehsal fondlarından səmərəli istifadə olunmamışdır. Fondverimi azalmış, istehsalda istifadə olunan fondların 46%-i köhnəlmişdir. Əmlakın dəyərinin artım tempi məhsul satışından mənfəətin artım tempindən xeyli yüksəkdir (62,69%-ə qarşı 103,4 %).

Dövriyyə aktivlərinin quruluşunda debitor borcların böyük (61,31%) pul vəsaiti və qısamüddətli kapital qoyuluşu isə az (2,64%) xüsusi çəkiyə malikdir. Şübhəsiz ki, bu, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti göstəricilərinə öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, mütləq likvidlik əmsalı – pul vəsaitinin qısamüddətli borclara nisbəti çox aşağıdır (0,018). Bu göstəricinin nəzəri diapazonu 0,2-yə bərabərdir.

Aralıq likvidlik əmsalı pul vəsaiti və debitor borclarının qısa müddətli öhdəliyə nisbəti ilin sonuna təqribən (0,93) təşkil etmişdir. Bununla belə nəticəyə gəlmək olar ki, hesablardakı vəsaitlərdə ümitsiz debitor borcları olmazsa, bu zaman müəssisə material ehtiyatların satışı olmadan qısamüddətli öhdəlikləri ödəyəcəkdir. Ümumi (cari) likvidlik əmsalı – bütün cari aktivlərin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti cari aktivlərin qısamüddətli öhdəlikləri neçə dəfə ödəyəcəyini müəyyən edir. Nəzəri cəhətdən bu əmsalın həddi 2-yə bərabərdir. Fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisə üzrə ümumi likvidlik əmsalı ilin əvvəlinə 0,47, ilin sonuna isə 1,1 təşkil etmişdir.

Manevrlik əmsalının mənfi kəmiyyəti (-0,21) xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin olmamasından xəbər verir¹. Müəssisə «sifarişçinin öz xammalı» ilə işləyir və bu da müəssisənin xammal tədarükçüsündən asılılığına gətirib çıxarır. Tədarükün vaxtında və etibarlı həyata keçirilməsinə daima nəzarət olunmalıdır. Qeyri-qənaətbəxş tədarük həyata keçirildiyi təqdirdə, müəssisənin digər tədarükçülərlə əlaqəyə girmək imkanı əldə olmalıdır, əlbəttə, uzunmüddətli, stabil partnyor münasibətlərinin yaradılmasına üstünlük vermək daha yaxşı olar. Müəssisənin əmlakının yaradılmasının əsas mənbəyi onun öz xüsusi vəsaiti hesab olunur (69,48%). Ötən il onların xüsusi çəkisi 67,63% təşkil edirdi və müəssisə aldığı qısamüddətli kreditlə əlaqədar bankla tam şəkildə hesablaşa bildi. Hesabat ilində onların payı 69,48 % təşkil etmişdir. Müəssisədə uzunmüddətli borc vəsaitindən istifadə olunmur. Cəlb edilən vəsaitlərin (kreditor borcu) payı hesabat ilində 6,65%-ə azalmışdır. Müstəqillik əmsalı, hətta Rusiya Federasiyasının qeyri-stabil siyasi və iqtisadi inkişafı şəraitində belə, nəzəri olaraq 0,71-ə müvafiqdir.

Müəssisənin sabit maliyyə vəziyyəti onun mütləq inkişafını nəzərdə tutur, inkişafın hər bir istiqaməti isə maliyyələşmə tələb edir. Prinsip etibarilə, burada yalnız iki mənbə mümkündür:

---

¹ Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu balansın passivinin III bölməsinin yekunu ilə balansın aktivinin I bölməsinin yekununun fərqi kimi hesablanır.

özünü maliyyələşdirmə və xaricdən maliyyələşmə. Hazırkı dövrdə, xarici mənbələrdən daxilolmalar məhduddur və bu səbəbdən inkişaf əsasən özünümaliyyələşdirmə hesabına həyata keçirilə bilər. Artıq qeyd olunduğu kimi, məhsul satışından əldə olunan mənfəət 191 575 min rubl azalmışdır ki, bu da özünümaliyyələşdirmə prosesinə mənfi təsir göstərmişdir. Mənfəət məbləğinin azalmasına məhsul satışı həcmnin dəyişməsi mənfi təsir göstərmişdir. Bu, istehsalın həcmnin azalması və əmtəəlik məhsulun qiymətinin artması ilə əlaqədar ola bilər. Bu planda, alıcı tələbinin dəyişməsinin öyrənilməsi, məhsulun keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyətinin artırılması son dərəcə vacibdir. Özünümaliyyələşdirmə çevik qiymət və xərc siyasətinin aparılmasını, bütün növ resurslara ciddi qənaət edilməsini nəzərdə tutur.

Müəssisənin özünümaliyyələşdirmə imkanı davam edən inflasiya və istehsalın həcmnin azalması ilə məhdudlaşır. Maliyyələşmənin olmaması və ya lazımi səviyyədə olmaması müəssisənin maliyyə sabitliyini pozur. Bir çox məsələ müəssisədə maliyyə menecmentinin keyfiyyətindən asılıdır.

5.6. Təkrar üçün suallar

1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində İTFİT-nin vəziyyətini saayr.
2. Müəssisələrdə analitik işlərin konsepsiyasını və metodiki əsasını müəyyən edən amillər hansıdır?
3. Maliyyə təhlilini aparmaq üçün hansı növ inforasiyalardan istifadə olunur?
4. Müəssisənin maliyyə hesabatı maliyyə təhlilinin inforasiya bazası kimi.
5. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilinin logik sxemi hansı bloklardan (bölmələrdən) ibarətdir? Onların məzmununu açıqlayın.
6. Hansı amillər mənfəətin səviyyəsini və dinamikasını müəyyən edir?

7. Bazar iqtisadiyyatında rentabelliğin hansı göstəriciləri hesablanır: müəssisənin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ümumi rentabellik səviyyəsinə təsir edən amillər.
8. Balans və xalis mənfəətin formalaşması və istifadə olunması sxemini tərtib edin.
9. Müəssisə əmlakının və onların yaranma mənbələrinin tərkibi və dinamikasının təhlili metodikasının mahiyyəti nədən ibarətdir?
10. Hansı göstəricilər müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edir? Onların hesablanması metodikası və iqtisadi məlumatı.
11. Maliyyə sabitliyi və onu formalaşdıran amillər.
12. Balansın likvidliyi nə deməkdir?
13. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini əks etdirən göstəricilərin hesablanması qaydası və iqtisadi mahiyyəti.
14. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin və maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin gücləndirilməsi üzrə tədbirlər.

5.7. Özünü yoxlamaq üçün testlər

1. Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti:
  - a) müəssisədə fasiləsiz təkrar istehsal prosesini təmin edən vəsaitlərin mövcud olmasıdır;
  - b) birinci növbəli borcların ödənilməsi üçün müəssisədə pul vəsaitlərinin olmasıdır;
  - c) bütün qısamüddətli borcların ödənilməsi üçün müəssisədə lazımi qədər vəsaitlərin olmasıdır.
2. Sadalanan hansı parametrlər müəssisə balansının «yaxşı» olmasını göstərir:
  - a) debitor borclarının artım tempinin kreditor borclarının artım tempindən yüksək olması;
  - b) dövriyyə aktivlərinin artım tempinin qeyri-dövriyyə aktivlərinin artım tempindən yüksək olması;

- c) debitor və kreditor borclarının artım templərinin təxminən eyni olması;
- ç) dövriyyə aktivlərinin tərkibində xüsusi vəsaitlərin payı 10%-dən yüksəkdir.
3. Daha likvid aktivlərə aiddir:
- a) müəssisənin pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları;
- b) ödənilmə müddəti 12 aya qədər olan debitor borcları;
- c) ödənilmə müddəti 12 aydan çox olan debitor borcları.
4. Balansın hansı bölməsi «daimi passivi» xarakterizə edir:
- a) balansın III bölməsi;
- b) balansın IV bölməsi;
- c) balansın V bölməsi.
5. Balans o halda likvid hesab edilir ki:
- a) $A1 > P1$
 $A2 > P2$
 $A3 < P3$
 $A4 < P4$
- b) $A1 > P1$
 $A2 > P2$
 $A3 > P3$
 $A4 < P4$
6. Aralıq likvidlik əmsalının iqtisadi mahiyyəti xarakterizə edir:
- a) bütün dövriyyə aktivlərini səfərbər etdikdə kredit və hesablar üzrə cari öhdəliklərin örtülən hissəsini;
- b) pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar və debitorlarla hesablaşmalardan daxil olan vəsait hesabına qısamüddətli öhdəliklərin örtülən hissəsini.
7. Ümumi likvidlik əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:
- a) $\partial_l = \frac{A1 + A2 + A3}{P1 + P2}$
- b) $\partial_l = \frac{A1 + A2 + A3}{P1 + P2 + P3}$
8. Müstəqillik əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$a) \partial_m = \frac{X_v}{\sum V}$$

burada: X_v - müəssisənin xüsusi vəsaiti;

$\sum V$ - müəssisənin cəmi vəsaiti.

$$b) \partial_m = \frac{B_v + C_v}{X_v}$$

burada: $B_v - X_v$ - müəssisənin borc vəsaiti;

C_x - müəssisənin cəlb edilmiş vəsaiti.

9. Manevrlük əmsalı göstərir:

a) dövriyyədə olan xüsusi vəsaitlərin həcmi;

b) müəssisənin aktivlərində xüsusi vəsaitlərin həcmi.

10. Maliyyə sabitliyi əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$a) \partial_{ms} = \frac{B_v + C_v}{X_v}$$

$$b) \partial_{ms} = \frac{X_v + B_v}{\sum X}$$

11. Bank kreditinin verilməsinin məqsədi:

a) texniki inkişafın böyük problemlərinin həll edilməsi;

b) dövriyyə vəsaitlərinin alınması;

c) büdcəyə və qeyri-büdcə fondlarına borcların ödənilməsi.

12. Kreditin hüquqi təminatı:

a) verilən vəsait müqabilində bankın borcalanın aktivlərini girov götürməsi hüququnu müəyyən etmək üçün təsis sənədlərinin öyrənilməsi;

b) borclunun aktivlərini girov götürmək hüququ verən müqavilənin rəsmiləşdirilməsi.

13. Müəssisənin əmlakının strukturunu xarakterizə edən göstəricilər:

a) əsas vəsaitlər və qeyri-dövriyyə aktivləri,
material dövriyyə aktivləri,

hesablarda olan vəsaitlər;

b) əsas və qeyri-dövriyyə aktivləri,
xüsusi vəsaitlər,

hesablarda olan vəsaitlər.

14. Müəssisənin gəlirliyinin müqayisəli qiymətləndirilməsi üçün istifadə etmək lazımdır:

- a) mütləq göstəricilərdən;
- b) nisbi göstəricilərdən.

15. Məhsulun rentabelliği aşağıdakı düsturla hesablanır:

a) $R_M = \frac{M_s \times 100}{M_d}$;

b) $R_M = \frac{M_s \times 100}{M_d}$.

5.8. Praktiki iş

1. Mühasibat balansı üzrə maliyyə vəziyyətini qiymətləndirin, müqayisəli analitik balans tərtib edin, zəruri göstəriciləri hesablayın və nəticə çıxarın.
2. Balansın likvidliyi və əmsallar üzrə müəssisənin ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirin:
  - a) mütləq likvidlik əmsalı;
  - b) aralıq likvidlik əmsalı;
  - c) ümumi likvidlik əmsalı.
3. Əmsalları hesablayın:
  - a) müstəqillik;
  - b) borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti;
  - c) manevrlik;
  - ç) maliyyə sabitliyi;
  - d) istehsal təyinatlı əmlak;
  - e) dövriyyə aktivlərinin xüsusi vəsaitlə örtülməsi.
4. 2№-li mühasibat hesabatı formasına əsasən mənfəət və rentabellik göstəriciləri üzrə müəssisənin gəlirliyini qiymətləndirin.
5. Müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən icmal analitik cədvəl tərtib edin. Son qiyməti verin.

5.9. Qlossari

Səhm – səhmdar cəmiyyəti tərəfindən buraxılan, sahibinə, səhmdar cəmiyyətin üzvünə onun idarə olunmasında iştirak etmək və mənfəətdən dividend almaq hüququ verən qiymətli kağız.

Adi səhm – mütləq dividend ödənilməsi nəzərdə tutulmayan, həcmi səhmdarların ümumi iclası ilə imtiyazlı səhmlərə faizlər ödənildikdən sonra müəyyən olunan səhm.

Müəssisənin səhmi – banklar və digər cəmiyyətlərin digər müəssisələr və təşkilatlar arasında paylanmış səhmlər.

Bank krediti – təsərrüfatçılıq subyektlərinə və digər borc alanlara pul formasında verilən kredit.

Müflisləşmə – vəsaitin olmaması səbəbindən müəssisənin öz borclarını ödəməkdən imtina etməsi, iflasa uğraması. Bir qayda olaraq, müəssisənin bağlanması və ya məcburi ləğvi, bütün borcları ödəmək üçün əmlakının satılması ilə nəticələnir.

Təminatlı öhdəlik və ya tapşırıq – bank ssudasının təminat forması.

Pul tədavülü – öz funksiyalarının icrası zamanı pulların nağd və ya nağdsız formada hərəkəti.

Depozitlər – əvvəlcədən razılaşdırılmış şərtlərlə banka saxlanılmaq üçün verilən pul vəsaitləri və ya qiymətli kağızlar.

Divident – hər il səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin vergilər ödənildikdən, istehsalın genişləndirilməsinə ehtiyat tamamlanmasına və digər zəruri ehtiyaclara ayırmalar edildikdən sonra səhmdarlar arasında bölüşdürülən hissəsi.

Girov – öhdəliyin, o cümlədən, borc müqaviləsinin təmin olunma üsulu.

Kreditləşdirmə – təkrar istehsal xərclərinin maliyyə təminatının bir forması olmaqla haqqı ödənilmək, müddətlilik və qaytarılma şərtlərilə verilən bank ssudaları hesabına təsərrüfatçılıq subyektinin xərclərinin örtülməsidir.

Kreditor borcları – malgöndərənlərlə hesablaşmalar zamanı yaranan, kreditorun vəsaitinin müəssisənin pul dövriyyəsində müvəqqəti istifadə olunan borclardır.

Kritik ödəmə qabiliyyəti – nağd və ya nağdsız pul kütləsinin çatışmazlığı səbəbindən müəssisələrin qarşılıqlı ödəməmələri.

Kreditin təmin edilməsi – borc vəsaitlərinin (kreditin) ödənilməsi üzrə onların borc alan tərəfindən qaytarılmaması ehtimalı yarandıqda kreditor (bank) qarşısında təminat verilmiş öhdəliyin forma və növləri.

Ödənişlərin növbəliliyi – bir neçə təcili və vaxtı keçmiş ödənişlərin mövcudluğu və onların tam ödənilməsi üçün vəsaitin çatışmazlığı zamanı hesablaşma hesabından pul vəsaitlərinin silinməsi ardıcılığı.

Hesablaşma hesabı – pul vəsaitlərinin saxlanması və hesablaşmaların aparılması üçün hüquqi şəxslər üçün banklar tərəfindən açılan hesab.

Nizamnamə – şirkətin yaranmasının qanunauyğunluğunu təsdiq edən, onun fəaliyyətinin xarakteri və qaydalarını, üzvlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsasını əks etdirən rəsmi sənəd.

Maliyyə hesabatı – maliyyə göstəriciləri haqda informasiyaları əks etdirən sənədlərin məcmusu.

Maliyyə əmsalları – bir mütləq maliyyə göstəricisinin digərinə nisbəti kimi hesablanan müəssisənin maliyyə vəziyyətinin nisbi göstəriciləri.

Yığım fondu – geniş təkrar istehsalın məqsədli maliyyələşdirmə mənbəyi.

İqtisadi stimul – iqtisadi alət olub onun vasitəsilə təsərrüfatçılıq subyektlərinin maddi marağına təsir etmək mümkündür. Həmin təsir maliyyə münasibətlərinin təşkili formaları vasitəsilə baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Федеральный закон «О бухгалтерском учете» от 21.11.1996 г. № 129-ФЗ.
2. Положение по ведению бухгалтерского учета и бухгалтерской отчетности РФ, утвержденное приказом Минфина РФ от 29 июля 1998 г. № 34н.
3. Налоговый кодекс РФ (часть вторая).
4. Донцова Н.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности. М.: «Дело и сервис», 2003.
5. Крейнина М.Н. Финансовый менеджмент. М.: ДИС, 1998.
6. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Финансы предприятий. М.: ИНФРА-М., 1999.
7. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа. М.: ИНФРА – М, 1999.
8. Экономика фирмы/Под ред. Т.В.Муравьевой. М.: Мастерство, 2002.

Лиференко Галина Николаевна
Финансовый анализ предприятия

На азербайджанском языке

Çapa imzalanıb 07 . 06. 2010. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 8,3 ç.v. Sifariş 141. Sayı 500.

" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6

Qrant layihəsi əsasında qeyri-kommersiya xarakterli nəşr